Entered 1·7·18

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1316.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTAY OF SAYANACHARYA.

5074

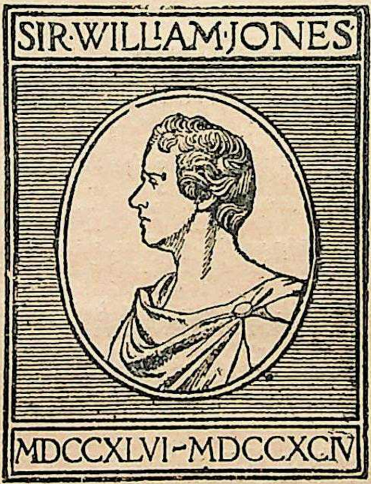

EDITED BY
LATE ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMI'S
son and pupil
PROF. HITAVRATA SAMAKANTHA.
Assistant Lecturer, Vedas, The University of Calcutta.

VOL. IX. FASC. II.

CALCUTTA :
PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSE LANE.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1912.

evation Foundation, Chandigarh

BOOKS FOR SALE

THE LIBRARY OF THE

SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

RD QUARITCH, *11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,*

R. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*ies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc 1-5, Vol, IV, Fasc. 1-8 @ /10/	14	6
Aitareyālochanum, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmasramī ...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc 2-5 @ /10/ each	2	8
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (*Sans. and Tibetan*) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II. Fasc. 1-8 @ 1/ each	16	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ /10/	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc I-3 @ /10/ each ...	3	12
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 Vol II, Fasc. I, @ /10/-	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	44
Çatadusani, Fasc. 1 2	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /1 /, Vol IX. Fasc. I. ...	3	12
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlokavārtika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/-	8	12
Crauta Sutra of Çankhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @/10/ each ...	10	0
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-4	3	2
Gobhiliya G hyo Sutrum, Vol. I, @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Apendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralāta	1	14
Karmapradiqh, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ 1/4/- each	17	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. I @ 1/4	1	4
Manuṭīkā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Mīmāṁsā Darcaṇa, (Text) Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते। पञ्चधाविहितो वा ऽअयꣳ शीर्षन् प्राणो मनो वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्र मेत मेवास्मिन्नेतत् पञ्चधाविहितꣳ शीर्षन् प्राणं दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर ऽएवास्यैतया सꣳश्यति तिग्मतायै ॥ ५ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते। अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गान्येता मभि सम्पदꣳ समान्याꣳ स्रुचि गृह्णीते समाने ह्येवात्मन्नङ्गानि च प्राणाश्च भवन्ति नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च व्विधृतिं करोति व्वैश्वकर्म्मणाभ्यां जुहोति व्विश्वकर्म्मायमग्निस्त मेवैतत् संस्करोति त्रिस ऽआहुतिर्जुहोति त्रिवृदग्नि-र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन संस्करोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् संस्करोत्येकविꣳशतिगृहीतेन द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएकविꣳश ऽएता मभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

State Museum Library Lucknow 5074

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यद्देवैताः समिध ऽआदधाति। एतद्वा ऽएनं देवाः सर्व्वं कृत्स्नᳬ संस्कृत्याथैन मेतेनान्नेनाप्रीणन्नेताभिः समिद्भिस्तथैवैन मय मेतत् सर्व्वं कृत्स्नᳬ संस्कृत्याथैन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्भिरौदुम्बर्यो भवन्त्यार्द्रा घृते न्युत्ता सर्व्वाᳬ रात्रिं व्वसन्ति तस्योक्तो बन्धुरुद्देन मुत्तरां नयेन्द्रेमं प्रतरां नय यस्य कुर्म्मो गृहे हविरिति यथैव* यजुस्तथा बन्धुस्तिस्रः समिध ऽआदधाति त्रिवृदग्नि-र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. २.]

प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाग्निं प्रणेतुं तावद्गार्हपत्ये आज्यहोमं समिद्धोमं च विधत्ते—"प्रत्येत्याग्नि मिति। प्रहरिष्यन् प्रणेष्यन्नित्यर्थः। विहित-

* 'यथा यजुस्तथा'—इति ग, च।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

होम आहवनीयप्रदेशं समिद्धस्याग्नेः * प्रथमाय पुरस्तादग्नेन †
सम्पाद्यत ऽइत्याह एतद्वा ऽएन मित्यादिना आहुतिभिः
समिद्धिवेत्येतदग्नेनेत्यस्य विशेषणं आहुति समिद्रूपेणै नेने-
त्यर्थः । आहुतिभि र्जुहोती सामान्येन विधानात् कथं
होमप्रकार इत्यपेक्षया माह — "स वै पञ्च गृहीत मिति ।
आज्यं पञ्चगृहीते यथा भवति तथा गृह्णीतेत्यर्थः । तस्य
तु "पञ्च वा ऋतव" ‡ इत्यादिकं ब्राह्मणं प्रागुक्तम् । अनेन
पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः सम्पाद्यते ॥ १ ॥

अथ षोड़शगृहीत माज्य गृह्णीते, अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गा-
नीत्येते: § षोडशावयवः प्रजापतिः अयं च हूयमानोऽग्निः प्रजा-
पत्यात्मकः अनस्तस्य षोडशगृहीन मात्मसदृश मनं न भवतीति
तदुचितेनैवान्नेनेमं प्रीणाति । लोके हि यदेवान्न मात्मसंहितं
तदेव रञ्जति न च हिनस्ति भूयो हिंसकत्वादल्पस्य त्वप-
र्याप्तत्वेनारञ्जकत्वादिति । अत्र षोडश गृहीतं समं विभज्य द्वे
आहुती क्रियते । अतस्त्वाहुतिभेदेन पृथगेव ग्रहणप्रसक्तावाह,—
"समान्या मिति । समान्या मेकस्या मेव स्रुचि गृह्णीत-

---

* 'समिध्यताग्नेः'—इति क, 'गमिध्यताग्नेः'—इति ञ,
'समिध्यताग्नेः'—इति भ. ञ ।

† 'पुरस्तादग्नेन'—इति क भ, ञ ।

‡ द्रष्टव्य पुरस्तात् ८. ५. १ ।

§ 'अष्टावङ्गानीत्येते'—इति क, 'अष्टावङ्गानीत्येते'—इति ञ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

षोडशगृहीत माज्यं सहैव गृह्णीयादित्यर्थः। आहुतिभेदेऽपि कथ मेकं गृह्यत इत्यत आह— "समानो हीति। एतेन षोडशगृहीतेनाज्येन यं प्रीणाति तस्याग्नेरेकत्वादित्यर्थः। प्रकृतेन षोडशगृहीतेनाज्येन साध्यौ द्वौ होमाविति दर्शयत् मन्त्रे वर्णिता देवता सम्बन्धस्याग्नये प्रकृतहोमे समवेतार्थं माह— "वैश्वकर्मणाभ्या मिति। वैश्वकर्मणशब्द उद्भिदादि शब्दवत्कर्मनामधेयं अग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वेन विश्व विषय-कर्मवत्वाद्विश्वकर्मत्वम्। पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः षोडश गृहीतेन द्वे आहुति इति। तिस्र आहुतयः सम्पद्यन्ते सा च त्रित्वसङ्ख्यासकलस्य अग्नेस्तृप्ति हेतु र्न भवतीत्याह,— "तिस्र आहुती र्जुहोति त्रिवृदग्नि रिति। आहुतीश्च जुहोति समिधश्च दधातीति होमद्वय मपि सामान्येन विहितम्। तत्राज्याहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः ॥ २ ॥

अथ समिधां होमे विशेष मभिधातु माह— "अथ समिध इति। यथा तर्पयत्त्वेति लोके जनः किञ्चित् पुरुष मन्येन तर्पयित्वा पश्चादन्नविशेषाणां परिवेषणं करोति तद्वदेवाय मपि समिद्धोमो भवति। आज्याहुतिलक्षणस्यान्नस्य प्रथमं सम्पा-दितत्वादित्यर्थः। परिवेविष्यादित्यविषे र्यङ्लुगन्तस्य लिङ्गि रूपं ताश्च समिध औदुम्बर्यो भवेयु रित्याह— "औदुम्बर्य इति। उदुम्बरस्य ऊर्ग्रूपरसात्मकत्वात्तेनैवेनं प्रीणातीत्याह— "ऊर्ग्वा इति। एतद्वै वनस्पतीना मित्यादिकस्याय मर्थः। आर्द्रीः षार्द्रत्वं गुण इति यत् एतद्वनस्पतीना मार्द्र मनुप्रहृतं जीवं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आर्द्रेतराणा मुपजीवत्त्वात्; अत आर्द्राभिः समिद्भि र्होमे तेन जीवेनैनं प्रीणाति। अग्नौ हूयमानस्य घृतस्य समिदादिवद् भस्मी भावात्। केवलं ज्वालारूपेण परिणामादाग्ने अग्रेर्धं अतएव श्रूयते। एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्य मिति (ताः समिधः पूर्वेद्यूरात्री सर्वस्या मेव घृते वसन्ति। सर्वां रात्रितीत्य- न्त्यसां योगे द्वितीया तत्तथा निवासे हि) * ताः रसेन सम्पन्ना भवन्तीति। अत स्तथाविधाभि समिद्भि र्होमे स्वकीयेन रसरूपेण तापनेन मग्नि प्रीणितवान् भवतीति। "समिध आदधातीति। सामान्येन बहुत्वविधाना त्तद्विशेषे प्रर्यवसान माह— "तिस्र इति। ताश्च त्रित्वसङ्ख्यां सकलाग्निप्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसति ॥ ३ ॥

"यद्वेवैता इति। समस्कुर्वन्निति आहवनीयरूपतानुगुण- संस्कार विशिष्ट मकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमाहुत्यर्थं पञ्चवार ग्रहणं अग्रेः शीर्षस्थ प्राण- पञ्चको नमरूपेण प्रशंसति— "स वै पञ्च गृह्णीत मिति। वा- गिति वागिति मुखं प्राण इति प्राणं चक्षुर्द्वयं च द्वौ प्राणौ एते मनःसहितावागादयः शिरसि पञ्चविहितः प्राणः अतश्च पञ्चवार- ग्रहणेनास्मिन्नग्नेः शिरसि मनःप्रभृति प्राणपञ्चकं निदधाति। होममन्त्रस्य तिग्मपदसम्बन्धं प्रशंसति— अग्नेस्तिग्मेनेतिग्म- शब्दस्य तैक्ष्णवाचकत्त्वात् तद्वत्या ऋचा होमेन तैक्ष्णप्रसिद्ध- येग्नेः शिरस्तीक्ष्णं करोति पश्यन्तीति शो तनूकरणे अस्मा- ल्लटि श्यतिर्नुतः श्यतीत्योकारलोपः। अथ तत्राहुति द्वयार्थं

---

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे नास्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

षोडशवारग्रहणं प्रशंसति, (प्रसिद्धान्यष्टावङ्गानि । एतासां सम्पदमभिलक्ष्य षोडशगृहीतस्य ग्रहणं अस्मिन्नग्नौ प्राणाङ्गाष्टकं सम्पादनार्थं षोडशवारं गृह्णीत इत्यर्थः। एकस्मिन्नेव शरीरे अङ्गानां प्राणानाञ्चावस्थानात् षोडशगृहीत मेवन्तु विगृह्णीति *) होमन्तु पृथगेव करोति। एवं च अङ्गानां प्राणानाञ्च विधृतिं विभेदेन धारण मसङ्कीर्णतां करोति। तयो र्होमयो र्वैश्वकर्मणत्वाद्विश्वकर्मशब्दाभिधेय मग्निं संस्करोति। आहुतीनाञ्च विश्वाविष्टतोऽग्नेः सकलस्यापि संस्कारं सम्पादयति। अत्राग्निस्तिग्मेनेत्यनया ऋचा पञ्चगृहीतं हूयते य इमा विश्वेत्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः षोडश गृहीतार्द्धं हूयते अवशिष्टं चक्षुषः पितेत्यादिभिरष्टाभि † र्हूयते। अतएव कात्यायनः ;—"पञ्च गृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा षोडशगृहीतार्द्ध मनुवाकशेषेण" "चक्षुषः पितेत्य परमनु वाकेना"—इति ‡। एवं सर्वाः सम्भूय सप्तदश भवन्ति ता एतान् सङ्ख्यात्मकत्वाग्निसंस्काराहेतुत्वेन प्रशंसति,—"सप्तदशभि ऋग्भिरिति। प्रजापतेः सप्तदशत्त्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्,—"आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिः"—इति §।

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र।

† "पित्येत्यादिभिर्हूयते"—इति ज।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. १२-१४।

§ तै० ब्रा १. ६. ११।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथवा अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानि स्वय मेक इति सप्तदशात्मकः मिलितां ग्रहणसञ्ज्ञां प्रशंसति,— "एकविंशति गृहीतेने ति। "द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तव स्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश" एता मभिलक्ष्य एकविंशति गृहीतेम ज्ञ्यते। एतस्याग्नेर्यथोक्तैकविंशात्मकत्व सम्पादनापेकविंशति गृहीतेन होम इत्यर्थः॥ ६॥

अथ समिधां होम प्रकारान्तरेण प्रशंसति,— "यद्वेवैता इति। जर्ध्वं यथा तर्पयित्वा परिविष्यादिति आज्याहुतिलक्षणेमात्रेनं तर्पितस्याग्नेः समिद्धोमः परिवेषणवद्भवतीति प्रशंसितः। इदानीन्तु एकविंशति गृहीत होमेन एकविंशत्यात्मकत्व सम्पादनात् कार्त्स्न्येन संस्कृतस्याग्नेरन्नरूपेण प्रशस्यत इति न पौनरुक्त्यम्। सर्वमित्यस्यैवार्थं कथनं कृत्स्न मिति "औदुम्बर्यो भवन्त्यार्द्रा घृते न्युत्ता सर्वां रात्रिं वसन्ति"–इति यदस्ति तस्य जर्ग्वा उदुम्बूर इत्यादिरूपं ब्राह्मण मनन्तर मेवोक्तं तदेवानुसन्धेयेत्यर्थः। प्रकृतानां समिदाहुतीनां मन्त्रा निगदव्याख्याता इत्याह—"उदेन मुत्तरान्नयेति *। "उदेन मुत्तरान्नयेत्यादिकः प्रथमो मन्त्रः, "इन्द्रेमं प्रतरान्नयेत्यादिको द्वितीयः † "यस्य कुर्मो गृहे हविरित्यादिक स्तृतीयः ‡, एतेषां यथा मन्त्रस्य तथैव ब्राह्मणं स्पष्टार्थां इत्यर्थः। "तिस्रः समिध" इत्येत-

---

* वा० सं० १७. ५० ।

† वा० सं० १७. ५१ ।

‡ वा० सं० १७. ५२ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दुक्तार्थं आज्यसमिदाहुति सङ्ख्यां भूयः स्तौति— "तिस्र आहुति रिति । प्रकृतत्वात्तिस्रः समिध आदधातीति सम्बन्ध्यते; एवं षट् सङ्ख्यां सम्पद्यन्ते तद्ब्राह्मणं-"षड् वा ऋतव" इत्यादि-रूपं प्रागुक्त मित्यर्थः * ॥ ७ ॥ ३ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

---

* पुरस्तात् ८. ५. १ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः सम्प्रेष्यति । उदाच्छेध्ममुपयच्छोपयमनीरग्नये प्रक्रियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फ्ययानूद्देहि* ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥

एतद्वै देवानुपप्रैष्यतः । एतं यज्ञं तᳫंस्यमानान् दक्षिणतोऽसुरा रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा अजिघाᳫंसन्न यक्ष्यध्वे न यज्ञं तᳫंस्यध्व इति ॥ २ ॥

ते देवा इन्द्रमब्रुवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो वीर्यवत्तमोऽसि त्वमिमानि रक्षाᳫंसि प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयमस्त्विति

* '०स्फ्ययानुद्देहि'—इति क, ख, ङ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीय मकुर्व्वन् ब्रह्म वै बृहस्पतिस्त ऽइन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षाᳪसि नाष्ट्रा अपहत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञ मतन्वत ॥ ३ ॥

तद्वा ऽएतत् क्रियते। यद्देवा अकुर्व्वन्निदं नु तानि रक्षाᳪसि देवैरेवापहतानि यत्त्वेतत् करोति यद्देवा ऽअकुर्व्वंस्तत्करवाणीत्यथो ऽइन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षाᳪसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः। एष सो ऽप्रतिरथो ऽथ यः स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तद्यद्ब्रह्मा प्रतिरथं जपतीन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षाᳪसि नाष्ट्रा अपहत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते॥ तस्माद् ब्रह्माप्रतिरथं जपति * ॥ ५ ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीम इति† । ऐन्द्र्यो ऽभिरूपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः

---

* 'जपति'—इति ङ। † 'इति'—इति क, ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षाᳬसि नाष्ट्रा अपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्व्वज्रो * वै त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षाᳬसि नाष्ट्रा अपहन्ति ता द्वाविᳬशति-र्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेय्यो भवन्त्यग्निकर्म्म हि † ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति ‡ । उदु त्वा व्विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो बन्धुः § ॥ ७ ॥

अथाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो दैवीर्य्यज्ञ मवन्तु देवीरिति देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्व-स्पर्द्धन्त ते देवा असुराणां दिशो ऽवृञ्जत तथै-वैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृङ्क्ते दैवीरिति तदेना दैवीः कुरुते ‖ यज्ञ मवन्तु दैवी-

---

* 'त्रिष्टुभिर्व्वज्रो'—इति क. ख ।

† 'हि'—इति क, 'हि'—इति ग, घ ।

‡ 'मुद्यच्छति'—इति क ।

§ 'बन्धुः'—इति ङ ।

‖ 'कुरुते'—इति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रिति यज्ञ मिम मवन्तु देवीरित्येतदपामतिं दुर्म्मतिं बाधमाना इत्यशनाया वा ऽअमतिरशनाया मप-बाधमाना इत्येतद्रायस्पोषे यज्ञपति माभजन्ती-रिति रय्यां च पोषे च यज्ञपति माभजन्तीरित्ये-तद्रायस्पोषे ऽअधि यज्ञो ऽअस्थादिति रय्यां च पोषे चाधि यज्ञो ऽस्थादित्येतत् * ॥ ८ ॥

समिद्धे ऽअग्नावधि मामहान इति। यज-मानो वै मामहान उक्थपत्र इत्युक्थानि ह्येतस्य पत्राणीड्य इति यज्ञियं इत्येतद्गृभीत इति धारित इत्येतत्तप्तं घर्म्मं परिगृह्यायजन्तेति तप्तं ह्येतं घर्म्मं परिगृह्यायजन्तोर्जा यद्यज्ञ मयजन्त देवा इत्यूर्ज्जा ह्येतं यज्ञ मयजन्त देवाः † ॥ ९ ॥

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्र ऽइति। दैवो ह्येष धर्त्ता जोषयितृतमो देवश्रीः श्रीमनाः शतपया इति देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शतपयाः परिगृह्य देवा यज्ञ मायन्निति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञ मायन् देवा

---

* 'ऽस्थादित्येतत्'—इति ग, घ।

† 'देवाः'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

देवेभ्यो ऽअव्यर्य्यन्तो अस्युरित्यध्वरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो यज्ञियन्तो ऽस्युरित्येतत् ॥ १० ॥

व्वीतꣳ हविः शमितꣳ शमिता यजध्या ऽइति । इष्टꣳ स्विष्ट मित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेतीत्यध्वर्युः पुरस्ताद्यजूꣳषि जपति होता पश्चादृचो ऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतो ऽप्रतिरथं जपत्येष ऽएव तुरीयो यज्ञस्ततो व्वाका आशिषो नो जुषन्ता मिति ततो नो व्वाकाश्चाशिषश्च जुषन्ता मित्येतत् * ॥ ११ ॥

सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योतिरुदयां † अजस्र मित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स ऽएष सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सवितैतज्ज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रं तस्य पूषा प्रसवे याति व्विद्वानिति पशवो वै पूषा त ऽएतस्य प्रसवे प्रेरते सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपा इत्येष वा ऽइदꣳ

---

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'ज्योतिरुदयां२॥'—इति क, 'ज्योतिरुदयां३'— ति ख, 'ज्योतिरुदयां१॥'—इति ङ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्व्वꣳ सम्पश्यत्येष ऽउ ऽएवास्य सर्व्वस्य भुवनस्य गोप्ता * ॥ १२ ॥

तद्या अमुष्मादादित्यादर्व्वाच्यः पञ्च दिशः । ता ऽएतद्देवा ऽअसुराणां मवृञ्जताथो ता ऽएवैतत् समारोहंस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता ऽएवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा ऽआतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतदातः सम्प्राप्नोति † ॥ १३ ॥

अथाश्मानं पृश्नि मुपदधाति । असौ वा ऽआदित्यो ऽश्मा पृश्निरमु मेवैतदादित्य मुपदधाति पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृश्नि त मन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति ‡ तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥

---

* 'गोप्ता'—इति ग, 'गोप्ता'—इति घ ।

† 'सम्प्राप्नोति'—इति क ।

‡ 'दधाति'—इति क ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽआग्नीध्र मेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्मादेषो ऽन्तरिक्षायतनो व्यध्वे व्यध्वे ह्येष इतः * ॥ १५ ॥

स एष प्राणः । प्राण मेवैतदात्मन् धत्ते तदेतदायुरायुरेवैतदात्मन् धत्ते तदेतदन्न मायुर्ह्येतदन्न मु वा ऽआयुरस्मा भवति स्थिरो वा ऽअस्मा स्थिरं तदायुः कुरुते पृश्निर्भवति पृश्नीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

स उपदधाति । व्विमान एष दिवो मध्य ऽआस्त ऽइति व्विमानो ह्येष दिवो मध्य ऽआस्त ऽआपप्रिवान्नोदसी अन्तरिक्ष मित्युद्यन् वा ऽएष ऽइमांल्लोकानापूरयति स व्विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाहान्तरा पूर्व्व मपरं च केतु मित्यन्तरेमञ्च लोक ममु ञ्चेत्येतदथो यच्चेद मेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्व्वं मचीयतेति ॥ १७ ॥

उक्षा समुद्रो ऽअरुणः सुपर्ण ऽइति । उक्षा ह्येष समुद्रो ऽरुणः सुपर्णः पूर्व्वस्य योनिं पितुराविवेशेति पूर्व्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति

---

* 'इतः'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेति मध्ये ह्येष दिवो निहितः पृश्निरश्मा व्विचक्रमे रजसस्पात्यन्ताविति व्विक्रममाणो वा ऽएष ऽएषां लोकाना मन्तान्याति ॥ १८ ॥

द्वाभ्या मुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां* त्रैष्टुभो ह्येष न सादयत्यसन्नो ह्येष न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः ऽप्राण ऽएष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥

अथोपायन्ति† । इन्द्रं व्विश्वा ऽअवीवृधन्निति तस्योक्तो बन्धुर्द्देवहूर्यज्ञ ऽआ च व्वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ ऽआ च व्वक्षदिति देवहूश्चैव यज्ञः सुम्नहूश्च यज्ञ दग्निर्द्देवो देवांर॥ ऽआ च व्वक्षदिति यच्चैवाग्निर्द्देवो देवाना च वहत्वित्येतत् ॥ २० ॥

---

* 'त्रिष्टुभ्भ्यां'—इति क, ख, ङ ।

† 'अथोपातियन्ति'—इति क, ख, ङ ।

‡ 'बहत्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्वाजस्य मा प्रसवः। उद्ग्राभेणोदग्रभीत् अधा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ२॥ ऽअकरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः॥ २१ ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च। ब्रह्म देवा अवीवृधन् अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे व्विषूचीनान् व्यस्यता मिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः॥ २२ ॥

तद्या अमुष्मादादित्यादूर्द्ध्वास्तिस्रो दिशः। ता एतद्देवा असुराणा मवृञ्जताथो ता एवैतत् समारोहंस्ता उ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य व्वृङ्क्तेऽथो ता एवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्द्देवा आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतद्वातः सम्प्राप्नोति * ॥ २३ ॥

अथाग्नि मारोहन्ति। क्रमध्व मग्निना नाक मिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमध्व मनेनाग्निनैतꣳ स्वर्गं लोक मित्येतदुख्यꣳ हस्तेषु बिभ्रत

---

* 'संप्राप्नोति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्युख्यꣳ ह्येत ऽएतꣳ हस्तेषु बिभ्रति दिवस्पृष्ठꣳ स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मिति दिवस्पृष्ठꣳ स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मित्येतत्* ॥ ॥ २४ ॥

प्राची मनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानिति । प्राची वै दिगग्नेः स्वा मनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतदग्ने रग्ने पुरो ऽअग्निर्भवेहेत्यस्य त्व मग्नेरग्ने पुरो ऽग्नि† र्भवेहेत्येतद्विश्वा आशा दीद्यानो विभाहीति सर्व्वा आशा दीप्यमानो विभाहीत्येतदूर्ज्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद ऽइत्याशिष माशास्ते ॥ २५ ॥

पृथिव्या ऽअहम्‡ । उदन्तरिक्ष मारुह मन्तरिक्षा-द्दिव मारुह मिति गार्हपत्याद्वाग्नीध्रीय मागच्छ-त्याग्नीध्रीयादाहवनीयं दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ज्योति-

---

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'पुरो अग्नि'—इति क, 'पुरोग्नि'—इति ख, घ ।

‡ 'पृथिव्याहम्'—इति क, पृथिव्या ऽअहम्'—इति ख, ङ, 'पृथिव्या अहम्'—इति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रगामह मिति दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं ल्लोक-मगामह मित्येतत् * ॥ २६ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते। आ द्याᳬ रोहन्ति रोदसी ऽइति न हैव ते ऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं ल्लोकं यन्ति यज्ञं ये व्विश्वतोधारᳬ सुविद्वाᳬसो व्वितेनिर ऽइत्येष एव यज्ञो व्विश्वतोधार एत ऽउ ऽएव सु-विद्वाᳬसो य ऽएतं व्वितन्वते † ॥ २७ ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयता मिति। इम मेतदग्नि माह त्व मेषां प्रेहि प्रथमो देवयता मिति चक्षुर्देवाना मुत मर्त्याना मित्युभयेषाᳬ हैतद्देव-मनुष्याणां चक्षुरियक्षमाणा भृगुभिः सजोषा इति यजमाना भृगुभिः सजोषा इत्येतत्स्वर्य्यन्तु यजमानाः स्वस्तीति स्वर्गं ल्लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत्‡॥ ॥ २८ ॥

तद्या अमुष्मिंल्लोके पञ्च दिशः। ता एतद्देवा

---

* 'मित्येतत्'—इति ग, 'मित्येतत्'—इति घ।

† 'वितन्वते'—इति ग, 'वितन्वते'—इति घ।

‡ 'स्वस्तीत्येतत्'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽअसुराणा मवृञ्जताथो ता एवैतत् समारोहंस्ता उ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते ऽथो ता एवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्द्देवा आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतदातः सम्प्राप्नोति* ॥ २९ ॥

अथैन मभिजुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा द्वयिवाꣳस मुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्नेतयाहुत्या तथैवैन मय मेतद्दीयिवाꣳस मुपरिष्टादन्नेन प्रीणात्येतयाहुत्या कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसा रात्रिर्व्वै कृष्णा शुक्लवत्सा तस्या असावादित्यो वत्सः स्वेनैवैन मेतद् भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपरि धार्य्यमाण उपरि धार्य्यमाण उपरि हि स य मेतत् प्रीणाति दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्वेवैन मभिजुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य यदग्निः प्राणः पयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति यथा स्वयमातृण्णा मभिप्रचरेदेव मभिजुहुयात् प्राणः स्वयमातृण्णा रस एष शिरश्च तत् प्राणञ्च रसेन सन्तनोति

---

* 'सम्प्राप्नोति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सन्दधाति नक्तोषासा समनसा विरूपे ऽइति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

अग्ने सहस्राक्षेति। हिरण्यशकलैर्वा ऽएष सहस्राक्षः शतमूर्द्धन्निति यदद्‌ः शतशीर्षा रुद्रो ऽसृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना इति शतꣳ हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना यः शतशीर्षा त्वꣳ साहस्रस्य राय ऽईशिषऽ इति त्वꣳ सर्व्वस्यै रय्या ऽईशिष ऽइत्येतत्तस्मै ते व्विधेम व्वाजाय स्वाहेत्येष वै व्वाजस्त मेतत् प्रीणाति ॥ ३२ ॥

द्वाभ्या मभिजुहोति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदभिजुहोति * ॥ ३३ ॥

अथैनं निदधाति। सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्येतद्वा ऽएन मदो व्विकृत्या सुपर्णं गरुत्मन्तं व्विकरोति तꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं चिनोति तꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वान्ततो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः

---

* 'मेतदभिजुहोति'—इति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सीद भासान्तरिक्ष मापृण ज्योतिषा दिव मुत्तभान तेजसा दिश उद्दृ७हेत्येव७ ह्येष एतत् सर्व्वं करोति*॥ ॥ ३४ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । आजुह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतदग्ने त्वं योनि मासीद साधुयेत्येष वा ऽअस्य स्वो योनिस्त७ साध्वासीदेत्येतदस्मिन्त्सधस्थे ऽअध्युत्तरस्मिन्निति द्यौर्वा ऽउत्तर७ सधस्थं व्विश्वे देवा यजमानश्च सीदतेति तद्विश्वैर्द्देवैः सह यजमान७ सादयति द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो बन्धुर्व्वषट्कारेण तस्योपरि बन्धुः ॥ ३५ ॥

अथास्मिन्त्समिध आदधाति । एतद्वा ऽएनं देवा ईयिवा७स मुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्त्समिद्भिश्चाहुतिभिश्च तथैवैन मय मेतदीयिवा७ समुपरिष्टादन्नेन प्रीणाति समिद्भिश्चाहुतिभिश्च †॥ ३६ ॥

---

* 'करोति'—इति क ।

† 'स्वाहुतिभिश्च'—इति क, ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स वै शमीमयीं प्रथमा मादधाति। एतद्वा ऽएष एतस्या माहुत्याᳪ हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत् तस्माद्देवा अबिभयुर्यद्वै नो ऽयं न हिᳪस्यादिति त ऽएताᳪ शमी मपश्यंस्तयैन मशमयंस्तद्यदेतᳪ शम्या-शमयंस्तस्माच्छमी तथैवैन मय मेतच्छम्या शमयति शान्त्या ऽएव न जग्ध्यै ॥ ३७ ॥

ताᳪ सवितुर्व्वरेण्यस्य। चित्रा माहं व्वृणे सुमतिं व्विश्वजन्याम् या मस्य कण्वो ऽअदुहत् प्रपीनाᳪ सहस्रधारां पयसा महीं गा मिति कण्वो हैनां ददर्श सा हास्मै सहस्रधारा सर्व्वान् कामान् दुदुहे तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सर्व्वान् का-मान् दुदुहे * ॥ ३८ ॥

अथ व्वैकङ्कती मादधाति। तस्या उक्तो बन्धु-र्व्विधेम ते परमे जन्मन्नग्न ऽइति द्यौर्व्वा ऽअस्य परमं जन्म व्विधेम स्तोमैरवरे सधस्थ इत्यन्तरिक्षं व्वा ऽअवरᳪ सधस्थं यस्माद्योनेरुदारिथा यजे त

* 'दुदुहे'--इति क ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मित्येष वा ऽअस्य स्वो योनिस्तं यज ऽइत्येतत्स* त्वे हवीꣳषि जुहुरे समिद्ध ऽइति यदा वा ऽएष समिध्यते ऽथैतस्मिन् हवीꣳषि प्रजुह्वति ॥ ३९ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति। ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्ज्जैवैन मेतद्रसेन प्रीणाति कर्म्मकवती भवति पशवो वै कर्म्मकाः पशुभिरेवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यदि कर्म्मकवतीं न विन्देद्दधिद्रप्स मुपहत्यादध्यात्तद्यद्दधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं प्रेद्धो ऽअग्ने दीदिहि पुरो न इति विराजादधात्यन्नं विराडन्नेनैवैन मेतत् प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति † ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्जुहोति। यथा परिविष्यानुपाययेत्ता इत्तत् सुवेण पूर्व्वे स्रुचोत्तरा मग्ने त मद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् ऋध्यामा त

---

* 'ऽइत्येतत्स'—इति ग, घ।

† 'प्रीणाति'- इति क।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽश्चोहैरिति यस्ते हृदिस्पृकस्तोमस्तं त ऽऋध्यास-मित्येतत् पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्च-चितिको ऽग्निः पञ्च ऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति * ॥ ४१ ॥

अथ व्वैश्वकर्म्मणीं जुहोति । व्विश्वकर्म्मायं मग्निस्त मेवैतत् प्रीणाति चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेति चित्त मेषां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतद्यथा देवा इहागमन्निति यथा देवा इहा-गच्छानित्येतद्वीतिहोत्रा ऋतावृध ऽइति सत्यवृध ऽइत्येतत्पत्ये व्विश्वस्य भूमनो जुहोमि व्विश्व-कर्म्मण ऽइति योऽस्य सर्व्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै जुहोमि व्विश्वकर्म्मण ऽइत्येतद्विश्वाहादाभ्यꣳ हवि-रिति सर्व्वदैवाक्षितꣳ हविरित्येतत् † ॥ ४२ ॥

---

* 'प्रीणाति'- इति ख ।

† 'हविरित्येतत्'—इति ग, 'हविरित्येतत्'—इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ पूर्णाहुतिं जुहोति। सर्व्वं मेतद्यत् पूर्णँ सर्व्वेणैवैन मेतत् प्रीणाति॥ ४३ ॥

सप्त ते ऽअग्ने समिध इति। प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतँ समिन्धते सप्त जिह्वा ऽइति यान-मून्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुष मकुर्व्वंस्तेषा मेतदाह सप्त ऽऋषय इति सप्त हि त ऽऋषय आसन्त्सप्त धाम प्रियाणीति छन्दाँस्येतदाह छन्दाँसि वा ऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्तीति सप्त ह्येतँ होत्राः सप्तधा यजन्ति सप्त योनीरिति चितीरेतदाहापृणस्वेत्या* प्रजायस्वे-त्येतद्घृतेनेति रेतो वै घृतँ रेत ऽएवैतदेषु लोकेषु दधाति स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञिय मेवैतदिदँ सकृत् सर्व्वं करोति॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति। सप्तचितिकोऽग्निः सप्त ऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति

---

* 'चितीरेतदाहापृणस्वेथा'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिध ऽआदधाति तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४५ ॥

तिष्ठन्त्समिध ऽआदधाति*। अस्थीनि वै समिधस्तिष्ठन्तीव वा ऽअस्थीन्यासीन आहुतीर्जुहोति माꣳसानि वा ऽआहुतय ऽआसत ऽइव वै माꣳसान्यन्तराः समिधो भवन्ति बाह्या ऽआहुतयो ऽन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि माꣳसानि† ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव‡। षट् पुरस्ताज्जुहोति षडुपरिष्टात् षड्भिराश्मनः पृश्नेर्यन्ति द्वाभ्या मश्मानं पृश्नि मुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्निमारोहन्ति तदेका न्न त्रिꣳशदाहुतिरेव त्रिꣳशत्तमी द्वाभ्या मग्निं निदधाति तद् द्वात्रिꣳशद् द्वात्रिꣳशदक्षरानुष्टुप्सैषानुष्टुप्§ ॥ ४७ ॥

---

* 'ऽआदधाति'—इति ख ।

† 'माꣳसानि'—इति ग, माꣳसानि'—इति ख, ङ,

‡ 'सम्पदेव'—इति ग, घ ।

§ '०सैषानुष्टप्'—इति ग, '०सैषानुष्टुप्'—इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तया ऽमूस्तिस्रो ऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासामेता मन्नैका माहरन्ति तद्यदेता मत्राहरन्त्यत्रैष सर्व्वो ऽग्निः संस्कृतः स ऽएषो ऽत्र तस्मै नाल मासीद्यदन्न मात्स्यत् * ॥ ४८ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वयान्न मदानीति तथेति तस्माद्यद्देवैत मत्राहरन्त्यथैषो ऽल मन्नायाल माहुतिभ्यो भवति † ॥ ४९ ॥

अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र मुरस्याधत्त ऽइति स यो हैतदेवं व्वेदा हैवं प्रियं पुत्र मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

यद्वेवैत मत्राहरन्ति । यान्वै तान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुष मकुर्व्वन्नय मेव स यो ऽय मग्निश्चीयते ऽथ या मेषां ता मूर्द्धाꣳ श्रियꣳ रसꣳ समुदौहन्नेष स य मेत मत्राग्नि माहरन्ति तद्यदेत मत्राहरन्ति यैवैतेषाꣳ सप्तानां पुरुषाणाꣳ श्रीर्यो रसस्त मेत-

---

* 'मात्स्यत्'—इति ग, 'मात्स्यत्'—इति घ।

† 'भवति'—इति क।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दूर्व्वं॑ स मुदूहन्ति तदस्यैतच्छिर ऽआत्माय मग्नि-श्चित ऽआत्मान मेवास्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-दधाति ॥ ५१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

इत्य मग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं होमं विधायाथ तत् प्रयोगौपायिकीः (?) * क्रियाः कर्त्तुं तदुचितं सम्प्रैष माह,—"अथातः सम्प्रेष्यतीति । प्रणेष्यमाणाग्नि सिध्यर्थं गार्हपत्ये प्रक्षिप्तं काष्ठमिध्मस्तदुद्यच्छ † अग्निधारणार्थं मधस्तात् क्रियमाणाः सिकता उपयमन्यः ताश्चोपयच्छेति ‡ एतदुभयं प्रतिप्रस्थातारम् प्रत्युच्यते । हे होतः प्रणीयमानायाग्नये अनुब्रूहि अग्निप्रणयनीया ऋचोऽनुब्रूहि । हे अग्नीत् पराच्यास्फ्यरेखया § अनुगच्छ ‖ । हे ब्रह्मन् 'आशुः शिशान' इत्येतद-

---

* 'तस्मायाणोपयिकीः'—इति क, 'तत्मायणौपयिकीः'—इति ञ, झ, 'तत्मायाणोपयिकीः'—इति ञ ।

† 'काष्ठमिकातंदुद्यच्छ'—इति क, 'वाष्टमिकातंदुद्यच्छ'—इति झ, 'पच्छिदां वाष्टमिकां तदुद्यच्छ—इति ञ ।

‡ 'ताश्चोपयच्छताः कुरुत'—इति ञ-पुस्तके ।

§ 'यर्च्यंराया (एकस्फ्यया ?)—इति क, झ ।

‖ का० श्रौ० सू० १८. ३. १६ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतिरथाख्यं सूक्तं * जपेति एवं तत्र तत्र व्यापारे तं तं 'सम्प्रेष्यति' विनियुञ्ज्यादित्यर्थः । अत्र सम्प्रैष "ब्रह्मन् प्रतिरथम् जपेति" यदुक्तं तस्योपयोग मभिधातुं सुराकल्प मवतारयति ॥ १ ॥

"एतद्वा इति। एतस्मिन् काले खलु एत मग्निं चय-नाख्यं यज्ञं तं(?)स्यमानान् करिष्यमानान् इडभावस्यादयः (?) अतएवाग्निविहारसमीपे गच्छतो देवान् दक्षिणभागेन एका 'असुरा रक्षांसि'त्वेन लोडार्थव्यत्ययेन लृट्-प्रत्ययः । 'न यजध्वं' न विस्तारयध्व मिति । हन्तु मैच्छन् देवानां यज्ञं विहन्तु मिच्छन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चात्तैर्देवै रस्माकं मध्ये त्वमेव प्रशस्ततमो बलवत्तमश्च बलिष्ठश्च वीर्यवत्तम इति। अतस्त्वमिमानि रक्षांसि प्रति-पन्नं कुरुष्वेत्युक्ते इन्द्रेण मे ब्राह्मणो द्वितीयोऽस्त्वित्युक्ते। तथैव कुर्म इति। बृहस्पतिर्ब्राह्मणत्त्वात्तमिन्द्रस्य द्वितीय मकुर्वन्; तथा कृत्वा ते देवा इन्द्रेण बृहस्पतिना च दक्षिणतो दक्षिण-भागे नाशकामसुराररक्षांसि चापहृत्य अनाष्ट्रे अतएवाभये प्रदेशे एनं प्रकृतं यज्ञ मकुर्वत ॥ ३ ॥

"तद्वा एतद्" इत्यादिकस्याय मर्थः,— देवाः पूर्वं यत् कर्माकुर्वन् एतस्मिन् कालेऽपि तदेव क्रियते खलु इद मिति। अपहननक्रियाविशेषणं इदं रक्षसा मवहनन पूर्वं

* वा० सं० १७. ३३—४४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

देवैरेव सम्पादितं तस्माच्चरितार्थत्वादेतत् कर्म यद्यपि न करणीयं तथापि यदेतत् कर्म करोतीति तद्देवा यद्-कुर्वन् करवाणीति धिया क्रियते न तु रक्षसा मपहननार्थं तस्य तु देवैरेव सम्पादितत्वात् किञ्च स्वय मपि चैतेन इन्द्रेण बृहस्पतिना च दक्षिणभागस्थितान्नाशकानसुरान् रक्षांसि चापहत्या नाष्ट्रेऽभये देशे एनं यज्ञं कृतवान् भवतीति। ननु देवाः पूर्वं इन्द्रबृहस्पतिभ्यां रक्षांस्यघ्नन्नित्ये तदस्तु प्रकृते क इन्द्रः को वा बृहस्पतिः कथं वा ताभ्यां रक्षसा मपहननं यत उक्त मुपपद्यत इत्याह ॥ ४ ॥

"स यः स इति। पूर्वं दक्षिणभागे रक्षांस्यपहतानिन्द्रः परा-मृश्यते। स य इन्द्रोऽस्ति स एष अप्रतिरथस्त्व इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अप्रतिरथ मैन्द्रात्मकत्वमुपपादयति — "आशुः शिशान * इति। (मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया मन्त्रस्य वा भेदात् आशुः शिशान इत्यादिका ऐन्द्रं ऋचोभिरूपाः सदृशा भवन्तीति इन्द्रत्वेन स्वीकर्त्तु मुचिता भवन्तीति अर्थः। अप्रतिरथसूक्त-स्थाना मृचां द्वादश सङ्ख्याया कृत्स्नाग्नेः सकाशादसुरा रक्षांसि चापहन्यन्त इति प्रशंसति। †) "द्वादश भवन्तीति। तासां छन्दः प्रशंसति — "त्रिष्टुब्भि रिति। त्रिष्टुभो वज्रत्वं वज्रि-णेन्द्रेण सहोत्पत्तेः सा चोत्पत्ति स्तैत्तिरीयके श्रूयते— "उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत मिन्द्रो देवतान्व सृज्यन्त त्

---

* वा० सं० १७. ३३।

† वन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्रिष्टुप्छन्दः इति। अथवा वीर्यवत्वात्त्रिष्टुभो वज्रत्वं वीर्यवत उरःप्रदेशतो निर्माणात्। अतएव श्रुतं,— त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणा मविः पशूनां यस्मात्ते वीर्यवन्तो वीर्याद्ध्यसृजन्तेति। ननु प्रकृतस्याग्निकर्मत्वात् तत्रैतासामैन्द्रीणा मृचा मसमवेतार्थं त्वंस्यादित्यत आह,— "ता द्वाविंशति रिति। चतुश्चत्वारिंशदक्षरा द्वादश त्रिष्टुभः सम्भूयाष्टाविंशतिपञ्चशताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंशत्यक्षराणां गायत्रीणां द्वाविंशतिस्तावदक्षरा भवन्ति। अतो द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशति गायत्र्यश्चाग्नेय्यो * भवन्ति अग्निना सहोत्पन्नत्वात्। अतएव श्रूयते,— "समुत्र तत्त्रिवृतन्निरमिमीत त मग्निर्देवता च सृज्यत् गायत्रीछन्दस इति, प्रकृतञ्च कर्माग्निसम्बन्धि भवन्ति। तत् प्रणयनात्मकत्वात्। अतस्ता ऋच ऐन्द्रोयोपि छन्दः सम्पत्तिद्वारा प्रकृतिकर्म समवेतार्था एवेत्यर्थः॥ ६॥

इत्थं ब्राह्मणकृतस्याप्रतिरथ सूक्त † जपस्योपयोग मुक्त्वाथाग्नेरुद्यमन ‡ समन्त्रकं विधत्ते— "अथैन मिति। "उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चितिभिरित्यादिना § मन्त्रेणेत्यर्थः।

---

* 'गायत्र्यस्ताश्च ग्नेय्यो (१०गाय अत्रश्चाग्नेय्यो)"--इति छ, भ।

† 'ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथसूक्त'—इति भ, 'ब्रह्मचतस्याप्रतिरथसूक्त'--इति ञ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. १८।

§ वा० सं० १७. ५३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं प्रागुक्त मित्याह— "तस्योक्तो बन्धु रिति ॥ ७ ॥

उद्यमनानन्तरं * अध्वर्युप्रभृतीनां चित्यं प्रति † गमनं विधत्ते ‡— "अथेति। अत्र "पञ्चदिशो देवि § रित्यादिभिः पञ्चभि र्ऋग्भिराग्नीध्रपर्यन्त गच्छन्ति। अक्तत स्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे— "देवाश्चासुराश्चेत्यादिना प्राजापत्यभूता देवाश्चासुराश्चेत्येते उभये दिग्विषयेस्पर्द्धां कृतवन्तः; पश्चाद्देवासुराणां दिशो वृञ्जन्तः ततोगमस्य स्वाधिनी कृतवन्तः। मन्त्रे पञ्चदिशो दैवोरित्यादिभिः पञ्चभि र्ऋग्भि राग्नीध्रपर्यन्तं गच्छन्ति। अतस्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे,— "यज्ञ मवन्त्वियनेन तथैव यजमानोऽपि द्वेषं कुर्वतो भ्रातृव्यस्य दिशं स्वाधीनाः करोति। "दैवोरित्यनेन एनादिशो देवसम्बन्धिनीः कुरुते। असुरेभ्य उपगमय्य देवैः स्वाधिनीकृतत्वाद्दैवोरित्यनेन तथैव सम्पादितवान् भवतीत्यर्थः। "यज्ञ मवन्तु दैवीत्यनेन प्रकृतस्यैव यज्ञस्यावनं विवक्षित मिति दर्शयति,— "यज्ञ मिम मिति। अमतिशब्दस्याशनेच्छार्थ इति व्याचष्टे— "अपामतिमिति। अशनायोदन्येत्यादि ॥

* 'उपयमानान्तरम्'—इति क।

† 'चित्यं प्रति [आग्नीध्रपर्यन्तं]'—इति क।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. १६।

§ वा० सं० १७. ५४।

‖ "अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु"—इति पा० सू० ३. ४. ३४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सूत्रेणाशनाया शब्दः क्यजन्तो निपातितः। रायस्पोष इति धने तद्विषये पोषिकेति वक्तु मभिप्रेत मित्याह,— "रायस्पोष इति रायस्पोषे अधीत्यत्रापि तथैव विवक्षित मित्याह,— "राय-स्पोषे अधीति यजमानस्यैव पूजकत्वात्॥ ८॥

"मामहान" शब्दो यजमानपर इत्याह,— "यजमानो वा इति। अग्नेरुक्थानि स्तोत्रशस्त्राणि पत्रवदङ्गानि भवन्तीत्यग्निरुक्थपत्र इत्याह,— "उक्थपत्र इति। यतो देवाः 'तप्तं घर्मं' घर्मलक्षणं अग्निं 'परिगृह्याय यजन्त'; अत उच्यते मन्त्रे,— 'तप्तं घर्मं' इत्याह— "तप्तं घर्म मिति। उत्तरवाक्य मप्येव मेव व्याचष्टे,— "ऊर्जेति। 'ऊर्ज्जा' आज्यदधिपयःप्रभृति ता रसेनेत्यर्थः॥ ९॥

अग्निर्देवसम्बन्धित्वाद्धारयितृत्वाज्जोषयितृत्व मत्वाच्चाग्निरेव 'देव्यायेत्यादिनोच्यत इति। देवायेति उत्तरवाक्यद्वयं प्रसिद्धार्थ मित्याह,— "देवश्रीरिति परिगृह्येति 'देवा देवेभ्य इत्यध्वर्यन्त' इत्येतत् पदं व्याचष्टे,— "अध्वरो वा इति। अध्वर्यन्त इति "कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोप इति"* अकारलोपः॥ १०॥

"वीतं शमित" मित्यस्य पदद्वयस्यार्थ माह,— "इष्टं स्विष्ट मिति। अध्वर्युहोतृब्रह्माणा यथास्थानं यथायथं मन्त्रं जप एव 'तुरीयो यज्ञ' इति व्याचष्टे,— "अध्वर्युः पुरस्तादिति 'वाकाशिष' इत्यनयोः शब्दयोः समानाधिकरणाशङ्का निवारयति।

---

* पा० सू० ७. ४. ३९।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"ततो नो वाकाश्वाग्निषश्वेति। एतस्य प्रणीयमानस्याग्नेरादित्यात्मकत्वात् ॥ ११ ॥

स एष प्रणीयमानाग्निलक्षणः सूर्यस्येव रश्मिभि र्युक्तो हरितवर्ण 'केशः' तेजोरूपः सविता अनवच्छिन्नं पुरस्तादेतदुद्यच्छति। अतो मन्त्र इम मेवार्थ माचष्टेत्याह,—"सूर्यरश्मिरिति। कृष्णः पशुजनकत्वेन 'पूषा' इति पशव्यः उच्यते वाग्नयेरनुज्ञायां प्रवर्त्तन्त इत्ययमर्थः मन्त्रभागेन विवक्षितः इत्याह,— "पशवो वा इति। 'प्रेरत' इति ईरगता * वित्यस्यादादिकस्य लिटि वहुवचने रूपम्। अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन सर्वस्यापि दृष्टत्वादृक्षितत्वाच्च तत्रायं "सम्पश्यन्नित्यादि मन्त्रभागः समवेतार्थ मित्याह,— "सम्पश्यन्निति। देवा दीप्यन्त देवसम्बन्धिन्यः पञ्चदिशः अमति मशनेच्छा दुर्मति अशास्त्रीमां मतीश्चापबाधमानाः धने तद्विषये पोष च यज्ञपतिं सम्बन्धिन्य एनं प्रणीयामानाग्निः लक्षणं यज्ञ मवत्तु अस्थादिति "छन्दसि लुङ् लङ् लिटः"-इति लोडर्थे लुङ् प्रत्ययः † किञ्चाय मपि यज्ञः धने तत् पोषेचाधितिष्ठत्विति प्रथममन्त्रस्याय मर्थः। सम्यग्दीप्ते अग्नौ प्रणीयमाने मामहानित्यर्थं पूजको यजमानोऽधिकारभावेनानुगच्छति। उक्थ्यान्येवाङ्गानि यस्य स उक्थपत्र ईड्य स्तुत्यो यज्ञियो वासवाग्निरध्वर्युणाधारितः किञ्च देवास्तम धर्मात्मकं त मग्नि

---

* "ईर गतौ कम्पने च"—अ० आ० १०१८धा०।

† पा० सू० ३. ४. ६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

परिगृह्याय यजन्त स्वप्तत्वादेव च यज्ञरूपं तं आज्यादि-हविर्लक्षणेन।नेनाश्रमयन्तेति द्वितीयस्यार्थः । होमसम्बन्धिने धारयितेरजोषयितृतमायाग्नये हविर्दानार्थं तत् प्रणयनं क्रियत इति वाक्य शेषः । किञ्च यो देवश्रीः श्रियन्त इति श्रियः देवाःश्रियो यस्य स तथोक्तः ; भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्येति श्रीमनः, शतानि पयांसि यस्यासौ शतपयः, त मग्निं परिगृह्य देवाय जनःप्रदेशं गतवन्तः । गत्वा च देवा ऋत्विग्भि र्या देवेभ्यो यज्ञ मिच्छन्तः स्थितवन्त इति तृतीयस्यार्थः । "शमितेति तृतीयेकवचनस्य सु इत्यादेशः । स मित्रा अग्न्यर्थं यागाय हविः वीतं इष्टं यत्र यस्मिन् प्रणयनप्रदेशे हव्यं हव-नार्हं मग्नि मध्वर्य्वादीनां मन्त्वं अपावाक् तुरीयो यज्ञो गच्छति तथाविधानात् तस्माद्दग्ने ऋग्यजुस्सामलक्षणानि वाक्यानि आशि-षश्च नोऽस्मान्न जुषन्ता मिति चतुर्थस्यार्थः । सूर्यस्य रश्मिभि-र्युक्तो हरितवर्णकेशः ज्योतिरूपः प्रणीयमानोऽग्निलक्षणः सविता अनवच्छिन्न मुद्यच्छति । तस्याग्ने रनुज्ञायां अग्ने महिमानं विद्वान् पूषा याति (तदुत्पाद्याः पशवः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । किञ्च सोऽग्नि र्विश्वानि भुवनानि सम्पश्यन्तेषां रक्षको भवतीति पञ्चमस्यार्थः) * ॥ १२ ॥

तथैवैतद्यजमानो भ्रातृव्यस्य हंक्त इति सामान्येनोक्तं सम्प्रति ता एव पञ्चदिशो विशिष्य दर्शयन् तासा मुक्त मन्त्रै स्वाधीन-

---

* वक्रचीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तया प्राप्तिमाह— "तद्या इति, तदिति। 'देवा' यस्मिन् काले 'असुराणां' दिशो वृञ्जत तस्य कालस्य परामर्शः एतच्छब्देनानन्तरोक्ता मन्त्राः परामृश्यन्ते। अप्तृञ्जातिभ्यो य ममितवन्तः समारोहयन् स्वाधिनी कृतवन्तः। "अथो इति। किञ्च देवा कं तस्मिन् काले 'एताभि' ऋग्भिः 'प्रातः' सूर्यावस्थानप्रदेशलक्षणान्तरिक्षपर्यन्तं सम्प्राप्नुवन् तद्वदेवाय मपि यजमानो भ्रातृव्यतोपगमप्यस्वाधिनी कृतास्ता पञ्चदिशः प्रातः अन्तरिक्षात्मकाग्नीध्रमण्डपपर्यन्तं सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

उक्तै र्मन्त्रै आग्नीध्रपर्यन्तं गत्वा तत्रैकस्य पृश्निवर्णस्याश्मन उपधानं विधत्ते *— "अथेति। 'पृश्नि' शब्देन श्वैत्य † मुच्यते पृश्नेरश्मन ‡ उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवतीत्याह। "असौ वा इति। आदित्यमण्डलसादृश्यप्रदर्शनेनोक्त मश्मनः प्रश्नित्व मुपपादयति। पृश्नि र्भववीति तस्य चाश्मन उपधानं गार्हपत्याहवनीययो र्मध्ये कर्त्तव्य मित्याह,— "त मन्तरेणेति। गार्हपत्याहवनीययोरधस्तनोपरितनलोकद्वयात्मकत्वाल्लोकद्वयस्य च मध्ये सूर्यस्य तपनात् सूर्यात्मकस्याश्मनस्तत्रोपधान मुपपन्न मित्याह। ("अयं वै लोक इति। गार्हपत्याहवनीययो र्मध्यभागस्योपधान

---

* "आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठासहितं पृश्निमश्मान मुपदधाति"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. १६।

† "! श्वैत्य०" or "चैत्र० ?" -इति क।

‡ "पृश्नि०नं तनुं वृत्तं पाषाणं विचित्रवर्णं वा"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. २०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्थानतया विधानादाग्नीध्रादन्यत्रापि तदुपधानं स्यादित्यत आह ॥ १४ ॥

"आग्नीध्रवेलाया मिति। 'वेला' शब्दः अवकाश माचष्टे। गार्हपत्याहवनीययोरधस्तनो) * परितन लोकात्मकयो र्मध्यवर्त्ति-त्वयाग्नीध्रस्यान्तरिक्षात्मकत्वं व्यध्व इत्यर्द्धमार्ग उच्यते, तत्रैतस्या-श्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशादूर्द्ध्वे † मार्गे एष सूर्य्य स्तपतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ तत्राश्मन आदित्यात्मकत्वादादित्यस्य च प्राणाद्या-त्मकत्वात्तदुपधानेनात्मनि प्राणादिधारणं सम्पाद्यत इत्याह,— "स एष इति। 'स' आदित्यात्मकादित्यरूपत्वात् आदित्यस्य च प्राणत्वं तदुपाय प्राणिन श्चेष्टन्ते तदस्तमये तु न चेष्टन्त इति। अतएव श्रूयते— "यो सौ तपन्नुदेति। स सर्वेषां भूतानां प्राणा-नादायोदेति।०—०। असौ योऽस्तमेति। स सर्व्वेषां भूतानां प्राणा-नादायास्तमेति इति ‡। प्राणत्वादेष वायुरूपत्वं प्राणिना मेव जीवनकालसम्बन्धात्। "आयुर्ह्येतदिति। एषो श्मा यतः कारणा-दायु एतदिति नपुंसकलिङ्ग मायुरित्येतदपच्चं तस्यायु रन्नं तद्वता मेव भोक्तृत्वात्। अत एतदन्नं तस्मात् तदुपधानेन स्वकीय मात्मनि प्राणादीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १६ ॥

अथ तस्योपधाने मन्त्रद्वयं प्रदर्शयद् व्याचष्टे,— "स उप-

---

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र।

† 'प्रदेशाद् व्यध्वे ?'—इति क; 'प्रदेशादूर्द्ध्वे'– इति ज।

‡ तै० आ० १. १४. १।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दधाति विमान एष *" इति। 'हि' यस्मात्कारणात् 'एष' सूर्यो-ऽभूत ग्रामस्य निर्माता द्युलोकस्य मध्ये आस्ते, अत उक्तं,— 'विमान' इति उदयमानः सूर्यः पृथिव्यादीन् स्वप्रकाशेनापूरयतीति। त मर्थं माहेति व्याचष्टे,— "आप प्रिवानिति। 'प्रा पूरणे' †— इत्यस्माद्वर्तमानार्थस्य लिटः क्वसुरादेशः। 'विश्वाचीघृताची' पदाभ्यां विश्वेषां भूतानां ‡ च व्यापनात् वेदयः सुचश्च विवच्यन्त इत्याह,— "स विश्वाचीरिति, "पूर्व मपर मिति। पृथिवी द्युलोकसाधीयन्ते, किञ्च 'पूर्व' मित्यनेन पूर्वचितो गार्हपत्या उच्यते,— अपर मिति अनेनेदानीं चीयमान आहवनीय इति व्याचष्टे,— "अन्तर पूर्व मिति ॥ १७ ॥

द्वितीय मन्त्रे,— "उच्चा समुद्रः §। (पूर्वत्वाद्योनिं" मध्ये दिवस इति पादत्रयार्थः प्रसिद्धा इत्याह। "उच्चा समुद्रो अरुण इति चतुर्थपादे 'रजः' शब्देनैते लोका) ‖ विवच्यन्त इत्याह,— "विचक्रम इति। भूत ग्रामस्य निर्माना द्यावा पृथिव्या अन्तरिक्षं वा समन्तात् पूरयन् एष सूर्यो द्युलोकस्य मध्ये तिष्ठति; किञ्च स सूर्यो पूर्वापरञ्च केतुं लोक मन्त-

---

* वा० सं० १७. ५६।

† 'अ० आ० १०६१ धा०।

‡ विश्वेषां हविषां घृता'—इति भा,

§ वा० सं० १७. ६०।

‖ बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रद्यावापृथिव्यो र्मध्ये गार्हपत्याहवनीययो र्वा मध्ये विश्व-चौश्च च अभिवष्टे पश्यतीति प्रथमस्यार्थः । उत्तासेचक "आदित्याज्जायते वृष्टिः* इति तस्य वृष्टिहेतुत्वात्। अतएव समुद्रात्मकः वर्णतारुणः पर्णशब्देन पतन मुच्यते। शोभन-तपन एवंविधः सूर्यस्य लोकस्य पितृरूपस्य योनिं स्थान माविवेश भूलोकादादित्याज्जायमान इव दृश्यत इति तस्य पितृलोकोपचारः । किञ्च देवो मध्ये आग्नीध्रमण्डपलक्षणे निहितः वर्णतः 'पृश्निरश्मा' अश्मरूपः सूर्यः विविधं लोका-क्रमते 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट्' इति वर्त्तमाने 'लिट्' "विक्रम-माणो वा एष एषां लोकाना मन्तान्याति"-इति श्रुतेः । रजस इत्येकवचनं अत्यानिति। (द्विवचनं वा विवक्षितं लोकाना मन्तान् प्रोतान् पाति स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निवर्त्तयन् पदार्थांश्च दर्शयन् रक्षतीति)† द्वितीयस्यार्थः॥ १८॥

उपधान मश्मयोर्द्वित्वं प्रशंसति,— "द्वाभ्या मिति। अथ तयोरिद छन्दः प्रशंसति,— "त्रिष्टुभ्या मिति। 'एष' सूर्य स्त्रैष्टुभ (त्रैष्टुभे अन्तरिक्षे वर्त्तमानत्वादन्तरिक्षस्य त्रैष्टुभ)‡ त्वं तैत्तिरीयके सूर्ये श्रूयते— "गायत्री पृथिवी त्रैष्टुभ मन्तरिक्ष मिति § प्रकृतस्यात्मन इष्टकान्तरवदुपधानस्य विधानात्तद्देव

---

* मनु सं० ३. ७६ ।

† वन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र।

‡ वन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति ज-झ-पुस्तकयोरन्यत्र ।

§ "गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभ मन्तरिक्षं"—इति तै०सं० १. ७. ५. ४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

साधनप्रसक्तौ निषेधति न सादयतीति तत्रोपपत्ति माह— "असन्नो ह्येष इति। स एष सूर्यः असन्नः क्वचिदेवावस्थितो न भवति सर्वत्र परिभ्रमणादित्यर्थः। माभूदसन्नत्वात्तस्य सादनं सूददोहसाधिवदन मपि न कर्त्तव्य मित्यत आह— "न सूददो हसाधिवदतीति। सूददोहसाधिवदन मपि न कर्त्तव्यं कुत इत्यत आह,— "प्राणो वा इति। प्राणात्मके सूर्ये प्राणात्मकस्य सूददोहस्या पिष्टपेषणवन्निष्फलत्वादित्यर्थः। तस्योपहितस्याग्नेर्नो रचां विधायाहवनीयदेशंप्रति गच्छेदिति विधत्ते,— "तन्नि- धायेति। यथाऽश्मान न नश्येत्तं निधायाग्नेर्ध्रसमीपदेश मति- क्रामेयु*रित्यर्थः॥ १९॥

"तस्योक्तो बन्धुरिति "इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्† इतीन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि वर्द्धयन्तीत्यादिनास्य ब्राह्मणं षष्ठकाण्डेऽभि- हितम्। "देवह्वरित्यादिकस्याय मर्थः,— यतो यज्ञो देवानाह्वय- तीति देवह्वः 'सुम्न' मिति सुखनामधेयं सुम्नयाह्वयतीति सुम्नह्वः तत् साधनत्वात्। अतो देवह्व यज्ञो देवानावचत् आवहतु सुम्नह्वर्यज्ञो देवानावहत्वित्युच्यते। पचश्चैवाग्निरिति अग्निर्देवो देवान् यजतु आवहेत्येतदुक्तं भवतीति यज्ञक्षत्। वचत् यचत् वहतेर्यजेश्च सिब्बहुलं लेटीति‡ सिप्प्रत्ययो लेटोऽडाटावित्य- डागमः इतश्चलोप इति तिप इकारलोपः॥ २०॥

---

* निधायैनमतिक्रामतीन्द्रं विश्वा इति"—का० श्रौ० सू० १८. ३. २१।

† वा० सं० १७. ६१।

‡ पा० सू० ३. १. ३४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"वाजस्येति" "उद्ग्राभश्चेति" मन्त्रद्वयं * निगदव्याख्यात मित्याह,— "वाजस्य मा प्रसव इति। पञ्चदिशो दैवीरित्यादिभि र्मन्त्रै र्गार्हपत्यादाग्नीध्रपर्यन्तं गमने भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः सूर्यादर्वाचीः। पञ्चदिशस्ततो गमय्य स्वयं प्राप्तवान् भवतीति उक्तम् ,—

अथ "इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्" इत्यादिभि र्मन्त्रैराग्नीध्रादाहवनीयं पर्यन्तं गमने सूर्यादूर्ध्वा भ्रातृव्यसम्बन्धिनीश्चतस्रो दिश स्तथैव प्राप्नोतीत्याह ,— "तद्या अमुष्यादित्यादिना — "आत इति द्युलोकपर्य्यन्त मित्यर्थः॥ २१, २२, २३ ॥

चित्याग्नि समीपगमनानन्तरं † क्रमध्व मित्यादिभिः पञ्चभि र्मन्त्रै ‡ स्तस्यारोहणं विधत्ते §— "अथाग्नि मिति। चित्याग्निरूपरिधार्यमाणे उख्याग्नौ होमविधानेन तत्र तद्वा वचनार्थं कस्याश्चिदपेक्षणादग्निमिधाने यजमानस्यापि निधानात् तदपेक्षा मारोहन्तीति बहुवचनम्। "स्वर्गो वै लोको नाकः" इत्यदिनारोहणमन्त्रान् व्याचष्टे— "क्रमध्व मिति ‖ तेषा मेव परोक्षेणाभिधानम्, 'अनेनाग्निना' चित्याग्निना 'एतम्' इत्यभिनयेन निर्देशः 'एतं स्वर्गं' क्रमध्वं अप्रतिविधं न गच्छतीत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः। एते क्रममाणा अध्वर्युप्रभृतयः एन मुख्याग्निं हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः अतः स एवार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते।

---

* वा० सं० १७. ६३, ६४। † 'गनामंवरं'—इति क, भ।

‡ वा० सं० १७. ६५—६६।

§ "क्रमध्व मग्निनेति चित्यमारोहन्ति।"—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. १। ‖ वा० सं० १७. ६५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"दिवस्पृष्टं स्वर्गंल्लोक मित्यनेन मन्त्रे 'स्वर्गत्वा' इत्यत्र स्वरित्यस्यार्थ उक्तः। अत्र 'दिव'-शब्देन द्युलोक उच्यते, द्युलोकस्य पृष्टं उपरितनं स्वर्गं सुखातिशयहेतुं तस्यैवस्थानविशेषां गत्वा देवेभिर्देवैर्मिश्राः संयुताः सन्तस्तिष्ठतेत्यर्थः। 'दिवस्पृष्ट' मिति षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची * वे दिगग्ने रिति। प्राचीदिगग्नेः सम्बन्धिनी खलु अतएव तैत्तिरीयकं— "प्राचीदिक् अग्निर्देवता"-इति †। "अस्य त्व मिति। अस्येष्टका स्वलरूपस्याग्ने त्वं पुरोवर्त्तमानोऽग्नि र्भवेदं यज्ञे इत्युक्तं भवति। "दीप्यमान इति। दीप्यते इत्यस्यार्थकथनम् ॥ २५ ॥

"पृथिव्या अह ‡ मिति। गार्हपत्यस्याग्नीध्राहवनीयानां पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् क्रमेण तत्रात्मनात् पृथिव्यादिलोकत्रयं क्रमेण रूढावानस्मीत्यर्थः। 'आरुह' मिति "छन्दस्युभयथा" § "द्विवो नाकस्येति। नाकस्य सुखहेतुभूतस्य द्युलोक्य 'पृष्ठात् ज्योतिर्विशिष्टं' स्वःशब्दाभिधेयं स्वर्गं लोक 'मगामह' मित्येतदुक्तं भवति। अत्रापि पूर्ववत् सुखातिशयहेतुभूतो द्युलोक देश्यविशेषः स्वर्गशब्देनोच्यते ॥ २६ ॥

"न हैवेति। ये स्वर्गंल्लोके यन्ति ते फलान्तरमपेक्षन्ते खलु, अत उक्तं स्वर्यन्त ‖ इति। एष एवेति सर्वेण प्रका-

---

* वा० सं० १७. ६६। † तै० ब्रा० ३. ११. ५. १।
‡ वा० सं० १७. ६७। § पा० सू० ३. १. ५२।
‖ वा० सं० १७. ६८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रैव जगद्धारयतीति । 'एष एव यज्ञो विश्वतोधारः' येन एवं यज्ञं वितन्वते एत एव सुविद्वांसः खलु विदुषा मेव यज्ञ निष्पादकत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

"अग्ने प्रेहीति*। "इम मेतदिति। 'त्व मेषां' देवान् प्रष्टुमिच्छतां 'प्रथमः' प्रेहीति इम मुख्याग्नि माह–अग्नेजुष्टचक्षुर्वद्दुपकारत्वात्। 'इयक्षमाणा' इति व्याख्यातं यजमानं भृगुभिरितिस्पष्ट मन्यत्। उक्त मन्त्रस्याध्येन चित्याग्नेरारोहणेन स्वर्गे लोके विद्यमाना भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः पञ्चदिशः पूर्वतः प्राप्तवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

"तद्या अमुष्मिंल्लोक इति। अत्रापि 'आतः' इति द्युलोकादुपरितन स्वर्गावधित्वेनोच्यते ॥ २९ ॥

चित्याग्निसमारोहणानन्तर मस्मिन्नुख्याग्नौ होमं विधत्ते। "अथेति। अभि जुहोति अभिहोमेनेप्सित मत्वादेन मिति कर्मणि द्वितीया विहिता। आहुतिश्चित्यं प्राप्तस्याग्ने रुपरिष्टादन्नं सम्पाद्यत इत्याह— "एतद्वा इति। विहिते होमे द्रव्यं विधत्ते— "कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसा"† इति, उक्तलक्षणाया गोः पयस उपादाने कारण माह— "रात्रि र्वा इति। रात्रि खलु कृष्णाशुक्लवत्सास्यारात्रेरसावादित्ये वत्सः यथा गोः समीपे वर्त्तते तद्वदस्य रात्रिसमीपे वर्त्तमानत्वात्। अय मेवार्थ स्तैत्तिरीयके श्रूयते— "अग्निस्वादित्यश्चरात्रेर्वत्सश्चेति आदित्य"–इति। एवञ्चास्याग्नेरादित्यात्मकत्वात् तथाविधाया गोः पयसा होमे स्वलोकभागेन तदेव विक्रियते,— "स्वेन

---

* वा० सं० १७. ६६ । † का० श्रौ० सू० १८. ४. २ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रसनेति। तन प्रीणितवान् भवति, प्रीणयितस्यादित्यात्मक-स्याग्नेरुपा एव वर्त्तमानत्वेनोपधार्यमाण स एवोख्याग्नौ जुहुया-दित्याह,— "उपरीति। प्रकृतहोमे साधारणं जुह्वः प्राप्नो-तीति तदपवादत्वेनदोहनं विधत्ते— "दोहनेनेति। दोहनेन हि पयः प्रदीयत इति दोहनान्तरं पक्षान्तरे दोहनेने खलु पयः प्रदीयत इत्यर्थः॥ ३०॥

प्रकृत मेवातिहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेवेति। अग्नेः शिरोवत् प्राधान्यात् सच्छिरसं पयसः प्राणत्वं तत् पुष्टिहेतुत्वात्। "यथा स्वयमातृसा मिति। होमावसरे स्वयमातृसाया उपरि किञ्चिद्यथा 'प्रचरेत्' तथा होमं कुर्यात्; एवञ्च स्वयमातृसायाः प्राणत्वात्। अग्नेस्तु शिरस्त्वात् प्राणश्च शिरश्चेत्युभे अपि ययो लक्षणेन रसेन सन्तनोति तदेव विवृणोति 'सन्दधाति' परस्परसम्बन्धं करोतीत्यर्थः। प्रकृतहोमो मन्त्रौ दर्शयन् तत्र प्रथममन्त्रस्यब्राह्मण षष्टकाण्डे प्रागेवाभिहित मित्याह— "नक्तोषासेति *॥ २१॥

---

* वा० सं० १७. ७०।

"स्वयमातृसा मध्यग्निं धारयन् शुक्लवत्सा पयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृसा मवसिञ्चन्नक्तोषासेति। स्वयमातृसाया उपरि धारयन्नग्निम् कृष्णायाः गोः शुक्लवत्साया: पयसा दोहनेनाभि-जुहोति स्वयमातृसा मवसिञ्चन्। स्वयमातृसाया उपरि प्रतिप्रस्थाता त मिध्यग्निं धारयन् मृन्मयेन पात्रेण जुहूस्थानीयेन जुहोति॥"

—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. २, ३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— "अग्नेः सहस्राक्षेति * हिरण्य शकलैर्वा इति। प्रकृष्टोऽग्निः प्रोक्षणे विनियुक्तैः † सहस्र-सङ्ख्याकैः‡ हिरण्यशकलैः सहस्राक्षः खलु, अतश्च मन्त्रे तथा सम्बो-ध्यत इत्यर्थः। प्रकाशकत्वसाधारण्येन हिरण्यशकलाना मक्षितो-पचारः। "यदहः शतशीर्षेति। प्रजापतिशब्देनेनोचितेष्वस्तुषु अन्तवर्त्तमानेन अन्यौ प्रतिष्ठितेषु तेषु स एव शतशीर्षोरुद्रः समभूदिति काण्डस्यादावुक्तम्। अतोऽत्राहः श-शब्देन सकालः परामृश्यते अतोस्मिन् काले "शतशीर्षाऽरुद्रो सृज्यतेति। यत्र श्रत उक्तं मन्त्रे शतमूर्द्धन्नितीत्यर्थः, यः शतशीर्षा भवति तस्य शतसङ्ख्याकाः प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति। शतं सहस्र मित्यपरिमित नामधेयम्। तस्मादुच्यते,—" शतं त इति। त्वं सर्वस्मै इति। 'सहस्र' मित्यपरिमित सङ्ख्यावच-नात् सहस्रस्येत्यनेनापरिमित सङ्ख्यावत इत्यस्यार्थस्याभिधानात् सर्वस्या इत्येतदुक्तं भवति। सहस्रेति लिङ्गव्यत्ययः "अधीगर्थदये-शाङ्कर्मणि"§–इति षष्ठी प्राप्तौ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति। 'सर्वस्मै राय इति चतुर्थी। "एष वै वाज इति। 'वाज'-शब्दोऽन्नवाची तद्धे-तुत्वादेवो ऽग्निर्वाजः खलु अतस्तस्मैते विधेम वाजाय स्वाहेत्यनेन त मग्निं प्रीणाति। हे सहस्राक्षः शतमूर्द्धं अग्ने! ते शतसङ्ख्याकाः

---

* 'वा० सं० १७. ७१।

† इहैव पुरस्तात् का० ८. ७४. ७।

‡ 'इयंख्याकैः'—इति क, भ, ञ।

§ पा० सू० २. ३. ५२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ; त्वं सर्वस्य धनस्य 'ईशिषे' ईश्वरो भवति ; तस्मै अन्नहेतुत्वे तदात्मकाय ते वयं परिवरेम । इदं हवि स्ते स्वाहुत मस्तु इति मन्त्रार्थः ॥ ३२ ॥

मन्त्रगतेन द्वित्वेन सकलस्याग्नेरभि होमः सम्पद्यत इति प्रशंसति ,— "द्वाभ्या मिति ॥ ३३ ॥

अग्नि होमानन्तर मुख्याग्नेश्चितीनां मुपरि निधानं विधत्ते— "अथैन मिति । निधानमन्त्रे "सुपर्णोऽसि * गरुत्मान् † इत्यस्योपयोग माह । 'एतद्वा' इत्यादिना लोके हि योनौ सिक्तं प्रजननं समर्थं रेतो विक्रियते अवयवविभागवत् क्रियते । अतोऽत्रापि योनिरूपाया मुखाया संस्कृतस्याग्ने रेतस्थानस्यापि विकृत्या भवितव्य मिति । पूर्वं विकृत्या विकृतिसाधनभूतेन मन्त्रेण "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" इत्यादिकेन सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा विकृतवान् ‡ । तथा चयनकालेऽपि 'सुपर्णं गरुत्मन्तं' एव कृत्वा विकृतवान् ; सम्प्रति 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्' इत्यादिकेन 'सुपर्णं गरुत्मन्तं' कृत्वा निष्ठितवान् भवति । चीयमानस्याग्नेः पक्षाकारेण चयनात् 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्' इत्युक्तम् । 'गरुत्मान्' प्रशस्तपक्षत्वात् , अतएव 'सुपर्णः' पर्ण-शब्देन

---

* "तस्या मग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण स्वयमातृण्णायां सुपर्णोऽसीति ऋग्द्वयेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः ।"
—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. ५, ६ ।

† वा० सं० १७. ७२ ।

‡ "वित्तवान्"—इति भा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पतन मुच्यते शोभनपतनविशिष्ट इत्यर्थः। "एवं ह्येष इति। (एष अग्निरेव मुक्तप्रकार मेतत् सर्वं करोति यतः अत उक्तं मन्त्रे पृथिव्याः सीदेत्यादीत्यर्थः॥ ३४॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— "आजुह्वान इति।) * 'सुप्रतीकः' शोभनावयवः तत्र मितरान् प्रति न अपि तु अस्मान् मन्त्रो वेति व्याचष्टे— "न सु प्रतीक इति। अस्योख्याग्ने रेष चित्याग्निः स्वसम्बन्धिस्थानम्। अतोऽग्नेः 'स्वो योनि' मित्यादिना चित्याग्निं साध्वाधितिष्ठते तदुक्तं भवतीति व्याचष्टे— "अग्ने त्वामिति अस्मानिति पृथव्यन्तरिक्षाभ्या मुपरिवर्त्तमानत्त्वेन द्युलोकात्मकत्वात् 'अस्मिन्' चित्याग्निलक्षणे द्युलोके 'अध्यासीद इत्यर्थः। विश्वेदेवा इत्यनेन 'विश्वैर्देवैः सह' त्वं यजमानं मन्त्रं सादितवान् भवति हे अग्ने! त्वम् गरुत्मान् अतएवं शोभनपतनोऽसि, तादृश स्त्वं पृथिव्यां पृष्ठे उपविशत्त्वदीयाभासो अन्तरिक्ष मापूरय ज्योतिषा दिवं दृढां कुरु तेजसा दिशोऽपि दृढो कुर्विति प्रथमस्यार्थः। भाः ज्योति स्तेज इति प्रकाशविशेषाः। हे अग्ने! त्वं पूर्वस्यां दिशि आह्वयमानोऽस्माकं शोभनावयवो भूयाः, अत स्वां योनिं चित्याग्निं साध्यक्रियया अधितिष्ठ साधुयेति तृतीयैकवचनस्य सुपां-सुलुगित्यादिना यादेशः। अस्मिन् चित्याग्निरूपे उत्तरे सधस्थेषु लोको अध्यासीद, हे विश्वेदेवाः! यूयं यजमानश्चात्र

---

* बन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति भ-अ-पुस्तकयोरन्यत्र।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सीदत। यूयं सम्प्रदानत्वेन सीदति। यजमानोऽधिकारित्वेन सीदत्विति द्वितीयस्यार्थं स्पष्टार्थम् ॥ ३५ ॥

उत्तरवाक्यद्वये निधानान्तरं अस्मिन्नग्नौ समिधामाधानं विधाय ताः समिधश्चित्याग्निं प्राप्तस्याग्ने रुपरिष्टादन्नरूपेण * स्तौति— "अथास्मिन्निति ॥ ३६ ॥

तत्र शमीमयीं समिधं प्रथम मादध्यादित्याह— "स वा इति। शमीमयाः प्रथममाधाने हेतु माह— "एतद्वा इति। 'एतस्या माहुत्या' मित्यनेन मभिजुहोतीति विहिताहुतिः परामृश्यते। एतस्या माहुत्यां हुतायां मग्निः प्रदीप्तः सन् 'उदज्वलत्'। पश्चादग्निं दृष्ट्वा येनोपायेनायमग्नो न हिंस्यादिति। देवा स्तस्माद्भीताः पश्चादहिंसोपायत्वेन ते शमीमयीं समिध मपश्यं दृष्ट्वा च मया एत मशमयन् यत एव मनया शमयन् तस्मादसौ शमीनामधेया ऽभूत्। अतः प्रथम शमीमयाः समिध आधानेन तथेवाय मपि यजमानः शान्त्ये एनं शमयति न जग्धे। जग्धि र्भक्षणं भक्षणाभावाय अहिंसायै इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ तस्या शमिसमिध आधाने मन्त्रं दर्शयति †,— "तां

---

* "प्राप्तस्याग्ने रुपरितनान्नरूपेण"—इति ज; "प्राप्तस्याग्ने रुपरि सन्नारूपेण"—इति छ, भ, ञ।

† "समिदाधानं शामीलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्ता५ सवितुरिति (१७. ७४—७६) प्रत्यृचम्"—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. ६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सवितु रिति *। "कण्वो हैना मित्यय मर्थः,— कण्वो महर्षिः 'एनां' ग्रमिरूपां गां 'ददर्श' खलु अतश्च 'सा' 'सहस्रधारा भूत्वा ऽस्मै कण्वाय 'सर्वान् कामान् दुदुहे' तस्मादाहिता ग्रमी तथैव यजमानाय सर्वान् कामान् दुग्धे अस्याग्ने रुत्पादकत्वेन सम्बन्धिनी। अतएव श्रुतिः,— "ग्रमीगर्भादग्निं मन्थन्ते" —इति †। 'प्रपीनां' प्रकर्षेणपीवरीं 'सहस्रधारां पयसा महीं महतीं ग्रमीरूपायां गां कण्वमहर्षिरदुहेरन्। उरणीयस्य सवितुरभिमतां 'चित्रां' चायनीयां 'सुमतिं' शोभन मतिं 'विश्वजन्यां जनहितं यस्याः सा तथोक्ता सर्वस्योत्पादयन्त्रीं ता मह मावृण इत्यर्थः॥ ३८॥

ग्रमिसमिदाधानानन्तरं वैकङ्कतसमिदाधानं विधाय तस्या वैकङ्कतसमिद्धोमब्राह्मणं प्रागेव षष्ठकाण्डेऽभिहित मित्याह— "द्यौर्वा इति। द्वितीयपादे अवसरे 'सधस्थ' इत्येनान्तरिक्ष मुच्यत इत्याह,— "अन्तरिक्षं वा इति। 'यस्माद्योनि' रित्यत्र योनि-शब्देनैष भूलोको विवक्ष्यत इत्याह,— "एष वा इति। 'प्र त्वे हवींषि' इति तुरीयः पादः प्रसिद्धार्थ इत्याह। "यदा वा एष इति। हे अग्ने! ते त्वां 'परमे जन्मन्' उत्पत्तिस्थाने द्युलोके 'विधेम' ‡ परिचरेम न केवलं द्युलोक एव किं

---

* वा० सं० १७. ७४।

† तै० ब्रा० १. १. ६. १।

‡ 'वा० सं० १७. ७५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्तोमैः स्तुतिभिरुपलच्चितावयं अवरे द्युलोकादधस्थाने सधस्थे सहस्थाने अन्तरिचेऽपि विधेम किञ्च कस्मान्न पृथिव्यात्मकद्योति स्व मुदारिथ उद्गतवानसि ऋ गतौ लिट् संहितायां अन्येषा मपि दृश्यत इति दीर्घः त मिमं लोकं अनया समिधा यज्ञेषु द्युलोकादीना मग्निकारणत्वेनाग्नेः कारणात्मकोरे (?) होमे उक्तः। अथ 'प्र त्वे हवींषि' इत्यनेनकार्याकारेऽग्नौ होमो विधीयते। ततः 'समिद्धे' सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वय्येपि छान्दसत्वात् हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे विपश्चित इति शेषः, इरयो रे इति इरे प्रत्ययस्य रे आदेशः। अतो वय मपि समिद्धे त्वय्येतां समिध मादधाति इत्यर्थः॥ ३८॥

वैङ्कतसमिद्धोमानन्तर मौदुम्बरसमिद्धोमं विधत्ते— "अथ उदुम्बरी * मिति। आधातव्याया उदुम्बरसमिधः कथञ्चित् गुण माह— "कर्णकवती भवतीति। कर्णक शब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवच्यते। पत्रादीनां पशुपुष्टि † साधनत्वेन पशत्त्वात्तथाविधायाः समिधो होमेन पशुरुपेणैवेनं ‡ प्रीणाति। तथाविधायाः समिद्धोमसम्भवे किं कुर्यादिति; तत्राह,— 'यदि कर्णकवतीं न विन्देद्' इति 'दधिद्रप्सं' दधिविन्दु 'मुपहत्याद्' समिधि संश्लेषा-

---

* "वैकङ्कतीं प्रेद्धो अग्न इत्यौदुम्बरी मित्यर्थः।"
—इति वा० सं० १७. ७४. भाष्यम्।

† "पशुपुष्टि०"—इति क।

‡ "पशुरुपेणैवानेनैनं"—इति ञ।

State Museum Library Lucknow 5074

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दध्यात्। तत्र समिधि 'दधिद्रप्स उपतिष्ठते' इत्येतत् तदेव पशुरूपं भवति। अतस्तथाविधायाः समिधो माधानीयत्वेन मग्निं पशुरूपेणान्नेन प्रीणाति,— प्रेद्धो अग्ने दीदिहि * इत्यादि ॥ ४ ॥

समिद्धोमानन्तर माज्याहुतीर्विधत्ते,— "अथाहुती रिति। यथेति लोके भुञ्जानस्य पुरुषस्य यथा शाकसूपौदनादिकं परिविष्य पश्चात् जलादिकं पेयं पाययेत् तादृक् तदाज्याहुतिकरणं भवति। प्रथम समिद्धोमस्यपरिवेषणवत् कृतत्वादित्यर्थः। तत्रासाधारणेन स्रुचैव सर्वासां होम प्रसक्तादाह,— "स्रुवेणेति। अग्ने त मद्याश्व मित्यस्य प्रथमाहुतिमन्त्रस्य तात्पर्यार्थ माह,— "यस्ते हृदिस्पृगिति। हृदिस्पृश मिति हृद्युभ्यां ङे रुपसङ्ख्यान मिति सप्तम्यालुक्। हे अग्ने 'ते' तव हृदिस्पृक् † हृदयङ्गम 'स्तोम' स्तोत्र मस्ति, ते तं स्तोमं 'ऋध्या' समृद्धिक्रिया 'समित्ये' तदुक्तं भवति, अनेन मन्त्रेणेत्यर्थः। अथोऽस्य मन्त्रस्य छन्दो प्रशंसति,— "पङ्क्त्या जुहोति। पञ्चपादा यस्याः सा पञ्चपादा "संज्ञायां पूर्वस्य ‡"-इति पादशब्दान्त्यभावे "पादोऽन्यतरस्याम् §"-इति। विकल्पेन

---

* वा० सं० १७. ७५।

† वा० सं० १७. ७६।

‡ पा० सू० ५. ४. १४०।

§ पा० सू० ४. १. ८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

डीति प्राप्ते "टाड्वचि *"-इति षट् प्रत्ययः । 'पञ्चचितिकोऽग्नि' रित्यनेनाग्नेः पञ्चत्व सङ्ख्यायोगो दर्शितः "पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः" संवत्सर इत्यनेनापि प्रकारान्तरेण स एव प्रदर्श्यते । हैम शिशिरयो रुभयोरपि विहित वैशिष्याविशेषणैकत्व मभिप्रेत्योक्तं "पञ्चऽर्त्तव इति । एवञ्चाग्नेः पञ्चात्मकस्यात्तस्य पञ्चपदपङ्क्ति साध्यो होमि तत् समितेनैवान्नेनैवं प्रीणातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

देवताविशिषं सम्बन्धेन द्वितीया माहुतिं दर्शति ,—"अथेति । विश्वकर्मा देवतास्या इति 'वैश्वकर्मणी' माहुतीं जुहोति कुर्यादित्यर्थः । ननु अस्य होमस्याग्न्यर्थत्वादत्र विश्वकर्म-देवत्यत्वे प्रकृतसमवेतार्थ तानस्यादित्यत उक्त ;— "विश्वकर्मोय मग्निः रिति । अग्ने तद्धोमसाधनं मन्त्रं व्याचष्टे— "चित्तिं जुहोमीत्यादिना † । अत्र चिति-शब्दार्थं दर्शयन् तस्य चाच सम्बन्धिविशेषोपादानाभावेन साधारण्यात् सम्बन्ध्यन्तरप्रसक्ति निवारणेनोत्तर वाक्योपात्तदेव सम्बन्धित्वे दर्शयति— "चित्त मेषा मिति । तथा देवा इहागमन्नित्यत्रागमन्नित्येतस्येदं व्याचष्टे— "यथा देवा इहागच्छानिति । आगच्छानिति आगच्छेयु रित्यर्थः । गमेर्लुङि च्लेरङ् । 'ऋतावृधः', ऋत-शब्दस्य सत्य मर्थं इत्याह । "सत्यवृध इति विश्वस्येत्यादि पदद्वयं व्याचष्टे— "योऽस्येति सर्वं दैवाच्चित मित्यनेन विश्वा-

---

* पा० सू० ४. १. ६ ।

† वा० सं० १७. ७८ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ह्वादाभ्य मित्येतद्व्याख्यातम् । कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः होत्रा इति यज्ञनाम* वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः कामित यज्ञाः । होत्रा शब्दो यजमाननामसु पठितः । ऋता-वृधः सत्येन वर्द्धमानाः छान्दसोदीर्घः देवा यथा इहाग्नि समीपे आगच्छतेषु तदर्थं मेषां देवानां चितिं अस्य यजमानस्य यज्ञं गच्छाम इत्येव रूपं जुहोमि सम्पादयामि केन साध-नेन समाहितेन मनसा ह्यमानेनानेन घृतेन च एषां चितं सम्पादयामि । यत एवं तस्माद्विश्वस्याख्य सर्वस्य भुवनस्य पत्येति विश्वकर्मणे† सर्वदा विषय प्रकाशन मचितं इदमाज्यरूप हवि जुहोमीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्त होमानन्तरं पूर्णाहुतिं‡ विधत्ते— "अथेति पूर्णा चासावाहुतिश्चेति § पूर्णाहुतिः आज्यपूर्णया स्रुचा सम्पाद्यमाना आहुति रित्यर्थः । सर्वं वा इति यत् पूर्व्वां तत् सर्वं अपरि-मितत्वात्, अतएवं सर्वेणैवान्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

"सप्त ते अग्न इत्यादिना ‖ तन् मन्त्वं व्याचष्टे—तत्र 'समिध'

---

* निघ० ३. १७. ८ ।

† 'विश्वकर्मणाय'—इति भ, ञ ।

‡ "पूर्णाहुतिश्च सप्त त इति । स्रुचा पूर्णाहुतिश्च जुहोति० पूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुति रिति ॥

—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. ६, १० ।

§ पूर्णाचासावाग्निश्चेति'—इति ज ।

‖ वा० सं० १७. ७६ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मित्यनेनास्य समिन्धने रुक्ता प्राणा विवक्षत इत्याह— "प्राणा वै समिध इति। प्रजापते र्विस्रंसनेन ततो निर्गता ऋषयः पृथगेव सप्तदेहानसृजत्। ततश्च तान् व्यवहारासमर्थान् दृष्ट्वा पश्चात् तानेकमेव पुरुष मकुर्वन्। एतत् सर्वं स प्रपञ्चं षष्ठकाण्डस्यादावभिहितम्। स एव प्रजापतिरियं नीयमानोऽग्निः अतोऽत्र जिह्वा-शब्देन * सप्त पुरुषा विवक्ष्यन्त इत्याह— "या न मुनिति तेषा मेतदाहेति तेषा मेतदभिधानं करोति तानाहेत्यर्थः। अत्र प्राण-शब्देन शरीरस्थानीन्द्रियाणि उच्यन्ते अतश्चैतेषां शब्दानामन्तरं इन्द्रियवाचकत्वेपि न साङ्कर्यम्। "सप्तधाम प्रियाणीत्यनेन छन्दांस्यभिधीयन्त इत्याह छन्दांसीति यत एत मग्निं होतृमैत्रावरुणादयाः सप्तहोत्रा अग्निष्टोमादिभेदेन सप्तधा यजन्ति। अत उच्यते सोऽर्थो मन्त्रेणेत्याह,— "सप्तहोत्रा इति स्थानवाचकत्वात् योनि-शब्दे चित्तयोऽभिधीयत इत्याह,— "चितीरेतदिति। घृतस्य रेतः सम हि हेतुत्वे चितोनाञ्च लोकात्मकत्वात् घृतेनेति वचनेन लोकेष्वेव रेतो निहितवान् भवतीत्याह,— "घृतेनेतीति। स्वाहाकारस्य यज्ञात्मकत्वात् स्वाहेत्युक्ता इद मुक्तं प्राणादिकं

---

* "सप्तजिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्तजिह्वाः हिरण्याङ्गाद्या आगमोक्ताः यद्वा आथर्वणिकोक्ताः काली कराली च मनोजवा च विलोहिता च सधूमवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वा।"

—इति मु० उ० १. २।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्वं युगपदेव यज्ञाहं करोतीत्याह,— "स्वाहेति। हे अग्ने! सप्तभिधः पुरुषाः सप्त ऋषयः मरीच्यादयश्च तव द्रष्टारः सन्ति। तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीति पङ्क्ति त्रिष्टुप् जगति एकाख्यानि छन्दांसि वसन्ति किञ्चत्वा होतृब्रह्ममित्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राग्नीध्रो ऽच्छावाकाख्यां सप्तहोतारश्च अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोड़श्य तिरात्र आप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तधा यजन्ति तादृश त्वं अस्माभिर्ह्यमानेन सप्तयोनी श्चितोरापूरयेति मन्त्रार्थः ॥ ४४ ॥

मन्त्रे पौनःपुन्येन सप्तसंशब्द प्रयोगः कृत्स्नस्याग्नेस्तृप्तिहेतुर्भवतीत्याह,— "सप्तसप्तेति। प्रकृताहुतीनां त्रित्व मपि तथैव प्रशंसति— "तिस्र आहुतीरिति। समिधा माहुतीनाञ्च मिलिता षट्सङ्ख्या भवति। तस्य तु ब्राह्मणं प्रागुक्त मित्याह— "तिस्रः समिध इति ॥ ४५ ॥

अथ समिदाहुतीनामस्थिमांसात्मकत्वात् तत् सन्निवेशानुसारेण नास्तिष्टन्नासीनो जुहुयादित्याह,— "तिष्ठन्नित्यादिना। कठिनावयवसन्निवेशसाधारण्यात् समिधा मस्थित्वं तानि उच्छ्रितत्वात् तिष्ठन्तीव भवन्ति। अस्थि मांसानुसारेण समिधां अन्तरां आज्याहुतयस्तु बाह्याः कर्त्तव्या इत्याह,— "अन्तरा इति ॥ ४६ ॥

अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्ति मभिधातुं प्रतिजानीते,— अथातः सम्पदेवेति। ता मेव दर्शयति,— "षट् पुरस्तादिना। प्रणयनात् पूर्वं तिस्र आज्याहुती स्तिस्रः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समिदाहुतीश्च जुहोति। अतस्तत्र षण्मन्त्रा भवन्ति यद्यपि द्वितीय तृतीय राज्याहुत्योः* षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि द्वावेव मन्त्रा विति परिगण्येते। उपरिष्टादग्निनिधानात् पश्चात्तिस्रः समिदाहुतीस्तिस्र आज्याहुतीश्च जुहोतीति तेऽपि षण्मन्त्राः। आग्नीध्रमण्डपेऽपि कश्चित् पृश्निरश्मोपधीयते तात्पर्यं षड्भि र्मन्त्रै र्गच्छन्ति। अत्र यद्यपि पञ्चदिशो दैवीरित्यादयः पञ्चैव मन्त्रागमने विनियुक्ताः, तथापि उदुत्वेत्यादिना मन्त्रेण सहैते षड् भवन्ति, इति षसामपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वाभिधानं गमनमन्त्रबाहुल्याभिप्रायम्। "विमान एष दिव"† इत्यादिभ्यां "पृश्नि मश्मान मुपदधाति‡। "इन्द्रं विश्वा §" इत्यादिभिश्चतुर्भि र्मन्त्रैः "अग्नि" ‖ पर्यन्तं गच्छति। "क्रमध्व मग्निना ¶ इत्यादिभिः पञ्चभि र्मन्त्रैः चित्याग्नि मारोहन्ति। तदेव मेकोनत्रिंशत् मन्त्रा भवन्ति। एतदुक्त मन्त्रसाध्य "आहुतिरेव त्रिंश्यतमी" त्रिंशत् सङ्ख्या पूरणी यद्यपि आहुतीव्यक्तयो बहवः सन्ति तथापि सामान्यानुसारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुति

---

* "द्वितीयराज्याहुत्योः (!)"– इति क, भ, न।

† इहैव पुरस्तात् पृ० १३५ पं०१ ; वा० सं० १७. ५९।

‡ वा० सं० १७. ६०।

§ वा० सं० १७. ६१।

‖ वा० सं० १७. ६५।

¶ वा० सं० १७. ६२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भवति। "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" * इत्याभ्यां द्वाभ्या मग्निं निदधाति। "तद् द्वात्रिꣳशत्" सङ्ख्यायं सम्पद्यते, अनुष्टुप्द्वात्रिंशदक्षरो भवति। अतस्तदेतदाग्नि प्रणयनात्मकं मन्त्राहुति सङ्ख्याद्वारा अनुष्टुप् छन्दो भवन्ति; "सैषेति" ॥ ४७ ॥

त्रिलिङ्गाच अनुष्टुबित्येतद्वितीय विशेषापेक्षां सप्तमकाण्डे गार्हपत्याचयनाभिधानानन्तरम् †। तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य तासां मध्ये एका माहवनीयं प्रत्यग् भवन्तीत्युक्तम् ‡। अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादने तासा मेका § मनुष्टुभ मत्राहुतवन्तो भवन्तीत्याह,— "तद्या अमू रिति। गार्हपत्यात् खल्वग्निराहवनीय स्थानं प्रति प्रणीतो ऽतस्याग्निप्रणयने विद्यमान मन्त्राहुति सङ्ख्याद्वारा त्यानुष्टुभः सम्पादनात् गार्हपत्ये सम्पादितानाम् मनुष्टुभा मेका मत्राहुतवन्तो भवन्तीत्युच्यते। गार्हपत्यादेकस्या अनुष्टुभोऽत्राहरणे प्रयोजन माह— "तद्यदेता मिति। अत्रास्मिन्नवसरे 'एष सर्वोऽग्निः संस्कृतः' कार्त्स्न्येन संस्कृतः 'स' एषोऽग्नि अत्र मत्स्यदभक्षयिष्यदिति यत् तस्मै नाल मासीत् अन्नादनाय समर्थो नाभूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पश्चात् स चित्याग्निः प्रणेष्यमाण मग्निं त्वया आगतेनात्र मह्यानीत्यब्रवीत्। तत स्तथेति, तेनाप्यङ्गीकृतं। तस्मा-

* वा० सं० १७. ७२ ।

† का० ७. १. २. १६ ।

‡ "प्रत्यक्तं गवंत्युक्तम्"—इति छ, झ, ञ ।

§ "तासामेकाग्ना"—इति ज ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दस्मिन्नेवावसरे * एत मग्निं गार्हपत्यादत्र चित्याग्नावाह-रन्ति अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरण मुक्तं। अथ पश्चादेषो-ऽन्नाय समर्थो भवति। "अलमाहुतिभ्यो" इति। तदेवान्नं दर्शितं आहुतिरूपायान्नाय समर्थो भवति अग्नि प्रणयनानन्तर मेवचित्याग्नेः आहुति सम्बन्धादिति भावः ॥ ४९ ॥

"अथो आहुरित्यादिकस्याय मर्थः,— किञ्चगार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणेन चित्याग्नि रूपः प्रजापति रेव प्रीणाति ततोऽग्नि रूप मेतं 'प्रियं पुत्र मुरसि धत्ते" धारितवान् भवतीति ब्रह्मव दिन आहुः। अतोऽपि तस्मादनुष्टुभ माहरन्तीत्यर्थः। उक्तार्थ वेदनं प्रशंसति— "अथो हैतदिति। लोके यः कश्चिज्जनः एतदर्थरूपं एव मुक्तप्रकारेण जानाति स जनश्चैव मेव उरसि प्रियं पुत्रं आधत्ते खलु हेति निपातः प्रसिध्यर्थद्योतकः। व्यवहिता-श्चेत्यनुशासनात् पदान्तर व्यवहितोप्याङित्युपसर्गोधत्त इत्यनेन सम्बन्ध्यते ॥ ५० ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि गार्हपत्यादग्नेः आहरणं प्रशंसति— "यद्वेवैत मिति। अय मेवेति। योऽय मग्निः अधुनास्माभि-श्चीयते अय मेव चित्याग्निः सप्तानां पुरुषाणां समष्टिरूपः एक पुरुषः अथैषां पुरुषाणां यां 'श्रियं' परमं रूपं उर्द्ध्वा 'समुदौहन्' समुदाक्षिपन् एषा सरूपा श्रीः सोऽग्निः पुरुष इति पुंल्लिङ्गं विधे आग्रापिच्चं य मेत मग्निं इदानीं चित्याग्ना

---

* "तस्माद्यस्मिन्नवसरे"—इति छ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

माहरति इदानीं वाह्नियमाणो ऽग्निं सप्तपुरुषाणां समुच्छ्रित श्रीरूप इत्यर्थः। तस्मात् कारणात् एत मग्नि मत्राहरन्तीति यत तेन एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीरूपयोरसोऽस्तित मूर्द्ध मुच्छ्रिपन्ति किञ्च तस्याः श्रियः शिरोरूपत्वं तत्रैव षष्ठकाण्डेऽभिहितम्। तस्मात् तदेतच्छ्रीरूपोऽग्निरस्य प्रजापतिः शिरश्चितोऽय मग्निः पुनरात्मन शरीरं (!) अत एते गार्हपत्यादग्नेः आहरणेन संस्कृतेन प्रजापतिशरीरे स्वकीयं शिर एव सम्बध्नातीत्यर्थः॥ ५१ ॥ १ [२, ३]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाल्लिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

---

* अत्रत्याशीप्यन्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथातो वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्व्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मा एतद्धविर्जुहोति तदेनꣳ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः * ॥ १ ॥

यद्वेवैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वाऽएत मग्निं जनयिष्यन् भवति त मदः पुरस्ताद्दीक्षणीयायाꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यत्तत्र वैश्वानरꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति तस्मादय मिह वैश्वानरो जायत ऽउपाꣳशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यञ्च ऽउपाꣳशु वै रेतः सिच्यते निरुक्त ऽइह निरुक्तꣳ हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

---

* 'वैश्वानरः'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स यः स व्वैश्वानरः। इमे स लोका इय मेव पृथिवी व्विश्व मग्निर्न्नरो ऽन्तरिक्ष मेव व्विश्वं व्वायुर्न्नरो द्यौरेव व्विश्व मादित्यो नरः ॥ ३ ॥

ते ये त ऽइमे लोकाः। इदं तच्छिर ऽइद मेव पृथिव्योषधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं व्वागेवाग्निः स नरः सोपरिष्टादस्य भवत्युपरिष्टाद्ध्यस्या ऽअग्निः* ॥ ॥ ४ ॥

इद मेवान्तरिक्षम्। तस्मादेतदलोमकमलोमक मिव ह्यन्तरिक्ष न्तदेतद्विश्व म्प्राण एव व्वायुः स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य व्वायुः † ॥ ५ ॥

शिर ऽएव द्यौः ‡। नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स नरस्तदवस्ताच्छीर्ष्णो भवत्यवस्ताद्धि दिव ऽआदित्यस्तदस्यैतच्छिरो व्वैश्वानर ऽआत्माय

---

* 'अग्निः'—इति घ, ङ।

† 'वायु'—इति ग, घ।

‡ 'द्यौ' - इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मग्निश्चित ऽआत्मान मेवास्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-दधाति * ॥ ६ ॥

अथ मारुतान् जुहोति। प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति व्वैश्वानरꣳ हुत्वा शिरो वै व्वैश्वानरः शीर्षंस्तत् प्राणान् दधाति † ॥ ७ ॥

एक ऽएष भवति ‡। एक मिव हि शिरः सप्ते-तरे सप्तकपाला यदु वा ऽअपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ॥ ८ ॥

निरुक्त ऽएष भवति। निरुक्त मिव हि शिरो ऽनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्ता ऽइव हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि शिर ऽआसीन ऽइतरानासत-इव हि प्राणाः § ॥ ९ ॥

---

* 'प्रतिदधाति'—इति ख।

† 'दधाति'—इति ख।

‡ 'एक ऽएव भवति'—इति ख।

§ 'प्राणाः'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ * ॥ १० ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतर मिव हीमौ प्राणौ † ॥ ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतर मिव हीमौ प्राणौ वागे-वारण्येऽनूच्यः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति बहु हि वाचा घोरं निगच्छति ‡ ॥ १२ ॥

यद्वेव वैश्वानर मारुतान् जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विशमारुताः क्षत्रं च तद्विशश्च करोति वैश्वानरं पूर्व्वं जुहोति क्षत्रं तत् कृत्वा विशं करोति § ॥ १३ ॥

एक एष भवति । एकस्थं तत् क्षत्र मेक-

---

*, † 'प्राणौ'—इति ग, घ । ‡ "नियच्छति" Sáyaṇa—इति च ।

§ 'करोति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्याथ्ँ श्रियं करोति बह्व इतरे व्विशि तद्भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

निरुक्त ऽएष भवति । निरुक्त मिव हि चत्व मनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्तेव हि व्विट् तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि चत्र मासीन ऽइतरानास्त ऽइव हि व्विट् * ॥ १५ ॥

तं वा ऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं व्वषट्कृते स्रुचा जुहोति हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण चत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा † मनुवर्त्मानं करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथ मस्यैते पुरो ऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो व्वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरो ऽनुवाक्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुब्याज्येद मेव ‡

* 'विट्'—इति ग । † 'कृतानुवाका'—इति ङ ।

‡ "इयमेव कपुष्णा०"—*Sâyaṇa*—इति च ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कपुच्छलमयं * दण्डः स्वाहाकारो व्वषट्कार एव मु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो व्वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति। याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथम मुत्तरतो जुहोति। ऋतवः स स सप्तकपालो भवति सप्त ह्यृतवः † ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति। पशवः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि ग्राम्याः पशवस्त मनन्तर्हितं पूर्व्वस्माज्जुहोत्यस्मु तत् पशून् प्रतिष्ठापयति ‡ ॥ २० ॥

अथ यं द्वितीय मुत्तरतो जुहोति। सप्त ऽऋषयः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्त ऽर्षय-

---

* "कपुत्सलमयं"—इति ङ, च।

† 'ह्यृतवः'—इति क, 'ह्यृतवः'—इति ख, ग; ह्यृतवः'—इति ङ।

‡ 'प्रतिष्ठापयति'—इति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्त मनन्तर्हितं पूर्व्वस्माज्जुहोत्यृतुषु तदृषीन् प्रतिष्ठापयति * ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति। प्राणाः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षन् प्राणास्त मनन्तर्हितं पूर्व्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान् दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीय मुत्तरतो जुहोति। छन्दाꣳसि स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्तराणि छन्दाꣳसि त मनन्तर्हितं पूर्व्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितानि तदृषिभ्यश्छन्दाꣳसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति। सो ऽरण्ये ऽनूच्यः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण ऽएतस्य प्रजापतेः सो ऽरण्ये ऽनूच्यो भवति तिर इव तद्यदरण्यं तिर इव तद्यदवाङ् प्राणस्तस्माद्य ऽएतासा न्नदीनां

* 'प्रतिष्ठापयति'- इति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पिबन्ति रिप्रतराः शपनतरा* ऽआहनस्यवादितरा भवन्ति तद्यदेतदाहेदं मारुता इति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स व्वैश्वानरः†। असौ स ऽआदित्योऽथ ये ते मारुता रश्मयस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त-सप्त हि मारुता गणाः ‡ ॥ २५ ॥

स जुहोति। शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्य-ज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्चेति नामान्येषा मेतानि मण्डल मेवैतत् संस्कृत्याथास्मिन्नेतान् रश्मीन्ना मग्राहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

---

* "प्राफनतरा" Sáyaṇa (?)—इति च।

† 'वैश्वानरो। ऽसौ'—इति ग, 'वैश्वानरः'—इति घ।

‡ 'गणाः'—इति क, 'गणाः'—इति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्म्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये स्वयमातृसाया व्याघारणसमुच्चणादि कर्म्माभिहितम्। अथास्मिन्नध्याये वैश्वानर मारुतवसोर्धारादिहोमलक्षणं कर्माभिधास्यते। (तत्रादौ वैश्वानरहोमं विधत्ते— "अथात इति। 'अथ'-शब्देनाग्नि प्रणयनानन्तर्यं द्योतते, अत इति। अत्रैष सर्वोऽग्निरित्याद्युत्तरकाल प्रतिपाद्य मर्थं हेतुतया परामृशति। 'वैश्वानर'-शब्दस्तद्देवत्यं हविराचष्टे यतोऽस्मिन्नवसरे अग्निर्वैश्वानरो देवता भवति। अतस्तत् प्रीणनार्थं तद्देवत्यं हविर्जुहुयादित्यर्थः। न केवल मनेनास्मैभागसम्पादनं क्रियते, अपि तु देवतात्वं सम्पादन मपीत्याह,— "तदेन मिति। तदेव मुपपादयति,— "यस्मै वा इति। वैश्वानरं जुहोति सामान्येनाभिधानादिक मपि तच्छब्देनोपायेत्यदीत (!) आह)*— "द्वादश कपाल इति। द्वादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशो † द्वादशकपालः द्वादशमासाः सम्भूय संवत्सरो भवति। वैश्वानरोऽग्निश्च संवत्सरात्मकं तत स्तदर्थं हविर्द्वादशकपालसंस्कृतः पुरोडाशो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

* बन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र।

† "पुरोऽनुवाक्याः॥"— इति भ, ञ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ पुनस्त मेव वैश्वानरहोमं प्रशंसति— "यद्वेवैत मिति। अदःशब्दो दीक्षणीयेष्टिकालं परामृशति। 'पुरस्तात्' इति पूर्वकाल मात्र माचष्टे" पूर्वं ममुष्मिन् काले दीक्षणीयेष्ट्यान्तं वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चतीति यत् अतएव मग्निः वैश्वानररूपं जनयिष्यन् भवति दीक्षणीयायां क्रतौ वैश्वानरार्थौ होमः एतस्याग्ने वैश्वानररूपेणोत्पादनार्थं रेतः सेचनवान् भवतीत्यर्थः। लोके हि योनौ यत् प्रकार विशिष्टं रेतः सिच्यते उत्पत्तिकाले तत् प्रकार वैशिष्ट्ये नैव तज्जायते। न पुनः प्रकारान्तरवैशिष्ट्येन दीक्षणीयायां वैश्वानरं रेतोरूपेण सिक्तवानिति यत् तस्मादय मग्निरिहापि तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदैवत्यं हविर्जुहुयादिति * भावः। "उपांशु तत्र भवतीत्यादिकस्याय मर्थः,— यज्ञशब्देन यष्टव्यत्वात् वैश्वानर उच्यते। तत्र दीक्षणीयायां यज्ञो रेतो रूपी भवति। खलु रेतश्च उपांशुरहस्यैव सिच्यतेन प्रकाशं, अतस्तत्र प्रधान उपांशु भवति। इह तु प्रधानं निरुक्तं उच्चैरेविष्टं भवति। जननावस्थायां रेतसः प्रकाश मेव जायमानत्वादत्रत्यस्य वैश्वानरस्य तथा विधत्वादिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वनरात्मकता माह—"स य इत्यादिना। अपूर्वोक्तो यो वैश्वानराग्निसहैवे मे पृथिव्यादयो लोकाः कुतः, इय मेव

---

* "हविर्जुक्रदिति"—इति ज।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'पृथिवी विश्वं' तदधिष्ठाता 'अग्नि' रेव 'नर'। तथा 'अन्तरिक्ष मेव विश्वं' तदधिष्ठाता 'वायुर्नरः'; एवं 'द्यौरेव विश्वं' तदधिष्ठाता 'आदित्यो नरः'। पृथिव्यादीनां लोकाना मेकपदार्थाधारत्वेन विश्वं अग्न्यादीनां तु तदधिष्ठातृपुरुषत्वम्। एवञ्च वैश्वानर इत्यत्र तदितरस्य स्वार्थिकत्वात् साधिष्ठातृका इमे लोका एव स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ शिरसो वैश्वानररूप लोकात्मकता माह,— "ते य इति। इद मिति मुखं श्मश्रुविशिष्टं हस्तेन प्रदर्शने *। इद मेव स्थानं पृथिवी शिरसि अभागत्वात् अत्रत्यानि श्मश्रूण्येवौषधयः तदेतद्विश्व मिति शिरसि दर्शितायाः पृथिव्या वैश्वानरात्मकत्व मुक्तं, 'वाक्' इति तत् स्थान मुच्यते। अतश्च। वाक् चिबुकयोरौत्तराधर्येणोक्तं वैश्वानरत्व मुपपादयति सोपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

इद मिति मुखादुपरितनं हनुनत्रनासिकाललाटस्थानं निर्दिश्यते अलोमकमिव ह्यन्तरिक्ष मिति। तत्र पृथिवीवत् महीधरो महीरुहादीनामभावादित्यर्थः। "स मध्येनास्येति। 'वायुरन्तरिक्षस्य' 'मध्येन' मध्यप्रदेशेन वर्त्तत इति। स प्राणोऽस्य निर्दिष्टप्रदेशस्य मध्येन वर्त्तते ॥ ५ ॥

"शिर एवेति। अत्र 'शिरः' शब्देन ललाटादुपरितनं केशोद्गमस्थान मुच्यते, इदं तच्छिर इत्यत्र गलादुपरितनं सर्वं

---

* 'प्रदर्शते'—इति ज, भ; 'प्रदर्श्यते'—इति छ, ञ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मपि शिरसा प्रसिद्धेन * विवक्षितम्। अन्यथा पूर्वोक्तस्यानुपपत्तेः। "तस्यैतदिति। यत एवं तस्माद्वैश्वानरोऽस्य प्रजापते रेतदुक्तप्रकारं शिरः चितोऽयमग्निस्तु शरीरं, अत एतेन होमेनास्यात्मनि संस्कृता तत्र शिरः सम्बध्नातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं मारुतानां होमं विधाय तान् प्राणात्मना (प्रशंसति, — "अथेति। तद्धोमस्य वैश्वानरः सम्बध्नातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं मारुतानां होमं विधाय तान् प्राणात्मकत्वात्) † तेषां तदनुविधायिनीं सङ्ख्या माह— "एक एष इति। 'इतरे' मारुताः पुरोडाशः सप्तसु कपालेषु संस्कृताः सप्त भवेयुः बहुत्वोऽपि सप्तसप्तेति यदस्ति एतत् सप्तैव। यद्यपि सप्तानां कपालसप्तकानां मिलिता सङ्ख्या एकोनपञ्चाशद् भवति मारुतां तावत् सङ्ख्याकत्वात् तथापि सप्तधा भागेन ते सप्तैव भवन्ति। अतस्यैते शिरस्येव सप्तप्राणान्दध्याति ॥ ८ ॥

अथ ‡ तदेव प्राणत्व मुपजीव्य तेषा मुपांशुयागादिक माह— "निरुक्त एष भवति। 'एष' वैश्वानरः 'निरुक्तः' व्यक्तः उच्चै र्योगो भवति शिरसो व्यक्तत्वात् 'इतरे' मारुता 'अनिरुक्ता' अव्यक्ता उपांशुयागा भवेयुः। प्राणानामतीन्द्रियत्वेना-

---

* "प्रसिद्धेन"—इति क, भ, ज।

† बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति भ-क-पुस्तकयोरन्यत्र।

‡ 'यदेव'—इति ज।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यप्तत्वादित्यर्थः । "तिष्ठतीव हीति । शिर उच्छ्रितत्वात्तिष्ठतीव भवति । इन्द्रियाणि तु आनयत्येनासीनासतेव (?)* भवन्ति ॥ ६ ॥

अत द्वन्द्वयो मारुतानां होम मनुष्य तेषां तत्र द्वन्द्वीभूत प्राणात्मकता प्रदर्शनेन होमे स्थानप्रकार माह— "तद्यौ प्रथमावित्यादिनः । अत्र प्रथम सन्निधानेन द्वितीये उपचारात् प्रथमयोग एव मुत्तरत्र द्वितीयं तृतीयादित्यत्रापि "इमौ ता विति । तौ प्रथमौ इमौ प्राणौ इमौ प्राणयो र्हस्तेन निर्द्देशः । तौ वैश्वानरस्य पुरोडाशस्य मध्ये जुहोति । अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमध्येऽवस्थानात् । अतएव कात्यायनेन सूचितम् ,— "वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं" कृत्वेति ; 'अग्नि वा' वैश्वानरेवेति † विकल्पः । तत्र मग्नौ होमः शाखान्तरानुसारेण विकल्पितः । वैश्वानरे यदा होमः तदा वैश्वानरस्य पृथक् करणम् ॥ १० ॥

'अथ यौ द्वितीया विमौ ता विति । इमाविति चक्षुषो निर्द्देशः । 'तौ समन्तिकतरं' सन्निहिततरे जुहुयात् , चक्षुषोः परस्परन्निधानेनावस्थानात् , होमस्तु वैश्वानरस्य पश्चाद् भागे कर्त्तव्यः । पञ्चषष्ठयोः होमः तृतीयचतुर्थयोः पश्चात् सप्तमस्य तु होमः सर्वेषां पश्चात् क्रियते ; अतएव कात्यायनः ,— "वैश्वानर

---

* "आनयत्येनासीनासीनानी"—इति ज ; "आसताष्टतनाम्नानानीग्रीवा"—इति झ ; "आसतापूतनाम्नानानीग्रीवा"—इति ञ ।

† वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुंकृत्वा 'शुक्रज्योति' रिति (वा० सं १७. ८०—८५) प्रतिमन्त्रम् । मारुतान् जुहोति ० विकल्पश्चायम् वैश्वानरे होमोऽग्नावेवेति"—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. २३, २४ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ ० पश्चाच्च सङ्कृष्टतरौ ० एष मपरौ ० पश्चादरण्येऽनूच्यम् । होमासादनयोश्च”—इति* वैश्वानर-मारुताना मेकतन्त्रत्वात् “वैश्वानर मधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ” इत्युक्तम् । तत् प्रयोगप्रकारस्तु सूत्रतोऽवगन्तव्यः ॥ ११ ॥

“अथ यौ तृतीया विमौ तावित्यत्रेमाविति नासाविवरयो निर्देशः । इत्थं षण्णां मारुतानां न तत् प्रमाणात्मकता मभि-धारण्येऽनूच्यं वागात्मना प्रशंसति ,— “वागेवेति । ‘अरण्ये-ऽनूच्यः’ कश्चिदनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशो ‘ऽरण्ये-नूच्यो’ भवतीत्यादि वातस्य वागात्मकता मेवोपपादयति † । यतः कारणाद् ‘वाचा बहु घोरं निगच्छति’ अतो प्रकाश्यत्वेन सोऽनुवाकोरण्येनुवक्तव्ये भवति । तस्मादरण्येऽनूच्यवचनात् तस्य वागात्मकत्व मुपपन्न मिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानरं शिरोरूपेण मारुतान् स्तुत तत् प्राणस्तुतवान् , इदानीन्तु त मेव वैश्वानर मारुतान् क्षत्रं प्रजात्मना स्तौति— “यद्देवेति । वैश्वानरस्य प्रजात्मकत्वेन सर्वतः प्राधान्यात् क्षत्र-त्वम् । मरुतां प्रजात्वम् तैत्तिरीयके श्रूयते— “मरुतो देवानां विश”—इति ‡ ॥ १३ ॥

अथ तेषा मुक्त मेव क्षत्रं प्रजात्मकत्व मुपजीव्य तत् सङ्ख्यादिकं प्रशंसति— “एक एष भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

---

* का० श्रौ० सू० १८. ४. १७—२१ ।

† अरण्येऽनूच्यो भवतीत्यादिना तस्य वागात्मना प्रशंसति—इति भ-म ।

‡ तै० सं० २. २. ५. ७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्र जातिबन्धनं प्राधान्य 'मेकस्थ' मेव करोति। अतएव 'श्रिय मेव करोति'; अतएव 'श्रिय' मपि एकस्थां करोति, बहु चत्रप्राधान्ये परस्पर मैक मत्यात् राष्ट्रविप्लव प्रसङ्गात् मारुतानां बहुत्वेन प्रजाया मेव 'भूमानं' बहुत्वेन प्रजाया मेव 'भूमानं' वहुत्वं निदधाति। प्रजावन्ती क्षतवान् भवति। "भूमान मिति। "बहोर्लोपो भू च बहोः"-इति बहु शब्दा-द्विहितस्ये मनि च इकारस्य लोपः। प्रकृतेश्च भू इत्यय मादेशः॥ १४॥

'निरुक्त मिव हि क्षत्रम्'-इति स्वाहाचया सर्वा प्रजा-भ्योर्वैर्वक्तव्यमानत्वेन क्षत्रस्य निरुक्तत्वम्। प्रजायास्तु तदा-श्रीनत्वाञ्चैर्वक्तेरनिरुक्तत्वम्। अतएव 'क्षत्रं तिष्ठतीव भवति। प्रजात्वासीनेव भवति॥ १५॥

वैश्वानरं जुहोति मारुतां जुहोतीति * होम मात्र विधा-नात्तत्र विशेषं विधाय प्रशंसति— "तं वा ऽएत मिति। "पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तम् †"-इति च्छान्दसो ह्रस्वः। त मेतं वैश्वानरं कीदृशं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यावन्तं होत्रावषट्-कृतं जुह्वा जुहुयात्। इतरान्मारुतान् आसीनो हस्तेन स्वाहा-कारेणैव जुहुयात्। एवञ्च वैश्वानरस्य पुरोऽनुवाक्यासम्ब-न्धिनि बन्धनेन यागत्वेन प्राधान्यादितरेषान्तु तद् वैलक्षण्येनो-

---

* "वैश्वानरो यजतिः मारुता जुहोतयः० तत् कथं वैश्वानरं हि प्रकृत्याह०"-इति का० श्रौ० सू० १८. ४. १७ क।

† का० श्रौ० सू० १८. ४. १७ ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्ज्जनत्वात् प्रजां चनाय कृतानुकारिणी मनुगतवर्त्तमानश्च करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुताना मुक्तप्रकारेण होमेन वैश्वानरवद्यागसम्पत्ति र्घटत इति। सा सम्पति कथं भवतीति प्रश्न पूर्वकोत्तरोदर्शयति,— "तदाहु रिति। एतेषां वै सप्तपदाना मित्यत्र मारुत-शब्देन तद्धोमसाधनभूताः "शुक्रज्योतिश्चेत्यादयो मन्त्रा * विवक्ष्यन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति। अतश्च तेषां मन्त्राणां यानि प्रथमानि त्रीणि पदानि सन्ति सा त्रिपदा गायत्री मेव पुरोऽनुवाक्या भवति। अथ यानि चत्वार्युपरितनानि पदानि सन्ति तानि चतुष्पदा त्रैष्टुप् सैव याज्या भवति। "इद मेवेति † प्रस्तुतिरभिनयेन प्रदर्श्यते,— कपुत्सलम्' ‡ इति वक्तृमुख § मुच्यते। अय मिति बाहु 'दण्डः' प्रदर्श्यते एवं बाहुरेव स्रुगित्युक्तं भवति। 'स्वाहाकार' एव 'वषट्कारो' भवति। इत्थ मुक्तेन प्रकारेणास्याग्नेर्यजमानस्य वा सम्बन्धिन एव मारुतां 'पुरोऽनुवाक्या याज्यावन्तो वषट् कृते स्रुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

अथ होमक्रमेण तान् मारुतान् प्रत्येकं नद्यादिरूपेण प्रशंसति— "तद्यं प्रथम मिति। 'प्राचः' प्राङ्मुखाः पूर्वसमुद्रगामिन्यो गङ्गायमुनादयः सप्तनद्यः 'स्रवन्ति ताः सप्त

---

* वा० सं० १७. ८०—८५।

† 'इय मेवेति'—इति ज, झ, ञ; 'इय मेव चिति !'—इति छ।

‡ "कपुष्ठला मेव !"—इति छ।

§ "स्रङ्मुख"—इति छ, ज, झ, ञ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रथमं दक्षिणतो दक्षिणभागी हुतो मारुतः पुरोडाशः सप्तसु कपालेषु संस्कृतो भवति। 'याः' नद्यः 'प्राच्यः' 'स्रवन्ति' तासां सप्तत्वात् ॥ १८ ॥

अनेन तस्य मारुतस्योक्तसङ्ख्य नद्यात्मकत्वं समर्थ्यते। उत्तरत्र सर्वत्राप्येव मेव अधिमःसापेक्षया सप्त हि 'ऋतव' इत्युक्तम्' ॥ १९ ॥

"त मनन्तर्हित मिति तं द्वितीयं पुरोडाशं पूर्वस्मान् मारुतादनं तर्हि त मव्यवहितं तत् सम्बन्धे जुहुयात्। एवं पूर्वस्यात्मकत्वादप्स्वेव पशून्' प्रतिष्ठापयति ॥ २०, २१ ॥

"अनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान् दधातीति। पूर्वं मारुतपुरोडाशस्य प्रथम मारुतेन सम्बन्धात्तस्य च वैश्वानरेण सम्बन्धात् प्राणान् शिरसोऽनन्तर्हिता नव्यवहितान् करोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

"सप्त हि चतुरुत्तराणीति। चतुरक्षराधिकानि 'छन्दांसि' भवन्ति, यद्यवान्तराः छन्दो बहवः सन्ति; तथापि चतुरक्षराधिकानि छन्दांसि सप्तैवेत्यर्थः। गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, उष्णिक् पुनरष्टाविंशत्यक्षरा, अनुष्टुप् द्वात्रिंशत्यक्षरा, एवं बृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुप्-जगत्यश्चतुरक्षराधिका भवन्ति ॥ २३ ॥

"सोऽस्यैष इत्यादिकस्याय मर्थः,—'स' एषो 'ऽरण्येनूच्यो' गणः 'अस्य अवाङ्' अधस्तनः 'प्राण.' इन्द्रियं अस्येति पदस्यैवार्थं विवृणोति। 'ऽएतस्य प्रजापतेः'—इति तरुगुल्मादि भूयिष्ठत्वेन प्रकाशकत्वाद् 'अरण्य' 'तिर' रोहितं भवति। 'अवाङ्प्राणो' प्यादितो

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भवति। अनेन तस्योक्तं 'अवाङ्प्राणत्वं' समर्थितम्। 'तस्मात्' तदात्मिकाना मेतासां 'नदीनां' कर्मणी षष्ठी नदी ये 'पिबन्ति'। अथवा पय इत्यध्याहार्यं तासां पयो ये 'पिबन्ति' 'ते' 'रिप्रतराः' प्र मिति पाप मुच्यते। पापिष्ठाः 'शपन' मिति। व्यत्ययेन पकारस्य फकारः * ध्रुवः। अत्यर्थं मुपालम्भनीयाः। 'आहन' मिति नीचोक्ति मुच्यते † तस्मा अत्यर्थं 'वादितारो भवन्ति'-इति मूत्ररूपत्वात्तासां नदीनां पयः पिबन्तो 'इतरा' ‡ नीचा भवन्तीत्यर्थः। अथ 'मारुता इति' अभिधानेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतीतेः 'अन्नं' सम्पाद्य 'अस्मै' प्रजापतये प्रतिपादयेति। 'तेन' च 'एनं' 'प्रीणाति'-इत्याह,— "तद्यदेतदिति ॥ २४ ॥

अथ वैश्वानरं आदित्यरूपेण मारुतारश्मिरूपेण प्रशंसति,— "स यः स वैश्वानर इति। 'ते' च 'मारुता' मरुद्गण सङ्ख्यानुसारेण तत् पुरोडाशाः 'सप्त सप्तकपाला भवेयु (रित्याह। 'ते सप्त सप्तकपाला' इति 'सप्त सप्त हि' इति 'मारुता गणा' सप्त सप्तानि भवन्ति। एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्यका मरुतः सप्तविधा विभागेन सप्त समुदाया भवन्ति। अतस्तत्सङ्ख्यानुसारेण तत् पुरोडाशः 'सप्त सप्तकपाला' भवेयुः) §। ननु च पूर्व मेव सप्तैतरे सप्तकपाला इति अत्र ते नाय मेवार्थोऽभिहितः, कि मिति स

---

* "पकारस्य फकाध्रुवः (!)"—इति क, ज, झ, ञ।

† "आचोक्तिमुच्यते (!?)"—इति क।

‡ 'तितरा (!)'—इति क. ज. झ, ञ।

§ बन्धनचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति झ-ञ-पुस्तकयोरन्यत्र।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवाल्लोच्यत इति नैतदस्ति पूर्वं यदु वा अपि बहु कृत्त्व इत्यादिना सप्तधा विभागेन ते सर्वे सप्तैव भवन्तीति। शिरसि सप्त प्राणान्निदधातीत्युक्तम्। ननु सप्तकपालानां सप्तत्वे कारण मुक्तम्। अत्र पुनस्तत्र कारण मुक्तम्। अत्र पुन स्तत्र कारण मुच्यते इति ॥ २५ ॥

अथ मारुतानां होमे मन्त्रान् दर्शयति,— "स जुहोति। "शुक्रज्योति * रिति सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्चेत्यादिके र्मन्त्रै रित्यर्थः। "नामान्येषा मिति। एतानि 'शुक्रज्योति' रित्यादीनि येषां रश्मीनां नामानि वैश्वानरस्यादित्यात्मकत्वं मारुतानां रश्म्यात्मकत्वं प्रागुक्तम्। अतश्चैव ते नामाभिर्होमै आदित्य मेव 'संस्कृत्याथास्मिन् मण्डले' एतानुक्तनाम्नो रश्मीनावस्थापयति ॥ २६ ॥ २ [३, १]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* वा० सं० १७. ८०—८५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अथातो व्वसोर्द्धारां जुहोति। अत्रैष सर्व्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र व्वसुस्तस्मै देवा एतां धारां प्रागृह्णंस्तयैनमप्रीणंस्तद्यदेतस्मै व्वसव एतां धारां प्रागृह्णंस्तस्मादेनां व्वसोर्द्धारेत्याचक्षते तथैवास्मा अयमेतां धारां प्रगृह्णाति तयैनं प्रीणाति ॥ ॥ १ ॥

यद्वेवैतां व्वसोर्द्धारां जुहोति। अभिषेक एवास्यैष एतद्वा एनं देवाः सर्व्वं कृत्स्नꣳ संस्कृत्याथैनमेतैः कामैरभ्यषिञ्चन्नेतया व्वसोर्द्धारया तथैवैनमयमेतत् सर्व्वं कृत्स्नꣳ संस्कृत्याथैनमेतैः कामैरभिषिञ्चत्येतया व्वसोर्द्धारयाज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्या स्रुचा तस्योक्तो बन्धुः ॥ २ ॥

वैश्वानरꣳ हुत्वा। शिरो वै वैश्वानरः शीर्ष्णो वा अन्नमद्यतेऽथो शीर्षतो वा अभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते मारुतान् हुत्वा प्राणा वै

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मारुताः प्राणैर्वा ऽअन्न मद्यते ऽथो प्राणेषु वा ऽभिषिच्यमानो ऽभिषिच्यते * ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअरण्ये ऽनूच्ये। व्वाग्वा ऽअरण्ये ऽनूच्यो व्वाचो वा ऽअन्न मद्यते ऽथो व्वाचा वा ऽभिषिच्यमानो ऽभिषिच्यते तदेतत् सर्व्वं व्वसु सर्व्वे ह्येते कामाः सैषा व्वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो व्वैव मारम्भायैवेय माज्याहुतिर्हूयते तद्यदेषा व्वसुमयी धारा तस्मादेनां व्वसोर्द्धारेत्याचक्षते ॥ ४ ॥

स ऽआह। इदं च म ऽइदं च म ऽइत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन च त्वाभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतद्यो ऽइदं च मे देहीदं च म ऽइति सा यदेवैषा धाराग्निं प्राप्नुयात्तथैतद्यजुः प्रतिपद्येत† ॥ ॥ ५ ॥

एतद्वा ऽएनं देवाः। एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः

* 'अभिषिच्यते'—इति ङ।

† 'प्रतिपद्यते'—इति क।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयाथैन मेतान् कामा-
नयाचन्त तेभ्य इष्टः प्रीतो ऽभिषिक्त एतान् कामान्
प्रायच्छत्तथैवैन मय मेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामै-
रभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयाथैन मेतान् कामान्या-
चते तस्मा ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्त ऽएतान् कामान्
प्रयच्छति द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा
व्योकसौ संयुञ्ज्यादेवं यज्ञेन कल्पन्ता मिति* ॥ ६ ॥

एतद्वै देवा अब्रुवन् । केनेमान् कामान् प्रति-
ग्रहीष्याम ऽइत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्यज्ञो वै देवाना मात्मा
यज्ञ ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन कल्पन्ता
मित्यात्मना मे कल्पन्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संव्वत्सरः
संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यथो तावतैवैन मेतदन्ने-
नाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति
दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति † ॥ ८ ॥

* 'मिति'—इति ख । † "कल्पयति"—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथार्द्धेन्द्राणि जुहोति। सर्व्वं मेतद्यदर्द्धेन्द्राणि सर्व्वेणैवैन मेतत् प्रीणात्यथो सर्व्वेणैवैन मेतदभिषिञ्चति * ॥ ९ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति। यज्ञो वै ग्रहा यज्ञेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यथो यज्ञेनैवैन मेतदन्नेनाभिषिञ्चति † ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रकृतत्वादेतच्छब्देन परामृशति,— "धारां गृह्णन्। गृहीतया च तया एन मप्रीणन्। तत 'एतस्मै वसवे एतां धारां प्रागृह्णन्' इति यत् 'तस्मादेनां वसोर्द्धारेत्याचक्षते' ब्रह्मवादिन इति शेषः। अतो यजमानोऽपि अनेन होमेन तथैव करोति॥ १ ॥

अथ पुनस्ता मेव 'वसोर्द्धारां' संस्कृतस्याग्नेः अभिषेकात्मना प्रशंसति— "यद्वैता मिति। 'सर्वं' मित्येतस्यैव विवरणं

---

* 'मेतदभिषिषति'- इति ख।

† 'मेतदन्नेनाभिषिषति'—इति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'कृत्स्न' मिति 'एतैः कामै' रिति "वाजश्च मे प्रसवश्च म" * ऽइत्यादि मन्त्रोक्ता वाजादयः काम्यमानत्वात् 'काम'-शब्देनोच्यन्ते। 'तैश्च एतया 'वसोर्द्धारया' च 'अभ्यषिञ्चत्'। अतएवोपरिष्टान् मन्त्रान् व्याचष्ट † माणोऽमु मेवार्थं अनेन चाभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदिति। अत इदानीन्तनोऽपि यजमान 'स्तथैव' कृतवान् भवति। विहिता 'वसोर्द्धारा आज्येन पञ्चगृहीतेन औदुम्बर्या स्रुचा' कर्त्तव्या। तस्याज्यादिकस्य सर्वस्यापि ब्राह्मणं प्रागुक्त मित्याह,— "आज्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमानन्तर्यं प्रशंसति— "वैश्वानरं हुत्वेति। 'शीर्ष्ण' इति तृतीयार्थे पञ्चमी इत्युक्तम्। (गलादुपरितनस्य सप्त सर्वस्यापि शिरस्त्वात् मुखेनादत्तेऽपि शिरसैव 'अन्न मद्यते' किन्तु लोके 'अभिषिच्य मानः' पुरुषा शिरस आरभ्यैताभिषिच्यते। अतोऽस्य वैश्वानरस्य शिरस्त्वादन्नाभिषेकात्मिकाया वसोर्द्धाराया होमस्तदनन्तर मेव युज्यत इत्यर्थः।

मारुतहोमानन्तर्यमप्युक्त प्रकारेणैव प्रशंसति— "मारुतान् हुत्वेति। 'प्राणैरु वा अन्न मद्यत' इति। 'अन्न' मिति शब्दादीन्द्रियार्थात्मकं भोग्यवस्तूच्यते ॥ ३ ॥

वसोर्द्धारां जुहोतीति स्थाने विशेषानुपादानेन विधानादग्नौ

---

* वा० सं० १८. १।

† "व्याचष्टे मानो"—इति ज।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यत्र कुत्रापि होमप्रसक्तावाह,— "तद्वा इति। तत्र वसोर्द्धारा विषये होमो 'ऽअरण्येऽनूच्ये' पुरोडाशि कर्त्तव्य इत्यर्थः।

अत्र कात्यायनः,— "वसोर्द्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतं सन्ततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्रास" * इति। अथ तदेव 'वसोर्द्धारां'-पदं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति,— "तदेतत् सर्वमिति) †। यत एते 'सर्वे' वाजादय काम्यमानत्वात् 'कामाः' अतः काम्यमानस्यैव वसुत्त्वात् 'तदेतत् सर्वं' वाजादिकं 'वसु'-शब्देनोच्यते। तस्मात् तत् प्रतिपादकमन्त्रसाध्यैषा 'धाराः' 'वसु' भवति, किञ्च 'ये' 'माज्याहुति हूयते' 'एषा' लोके 'यथा चीरस्य वा सर्पिषो वा' धारा क्रियते एव 'मारम्भा एव' मुपक्रम्य सम्पाद्यते। इदानीं क्रियमाणे य 'माज्याहुतिः' चीराज्यधारावत् सम्पाद्यते इति धाराकारता प्रदर्श्यते। तथा चोक्तप्रकारेण 'एषा वसुमयी धारा' भवति। यत एवं 'तस्मादेनां वसोर्द्धारित्याचक्षते ॥ ४ ॥

(अथ प्रकृतहोमसाधनानां मन्त्राणां तात्पर्यार्थं दर्श-यति,— "स आहेति। 'इदं च म ऽइदं च म ऽइति' "वाजश्च मे प्रवश्च म ‡" ऽइत्यादि) § मन्त्राणां निर्देशः। 'अनेन' अनेन चान्नेन

---

* का० श्रौ० सू० १८. ५. १।

† बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र।

‡ 'वा० सं० १८. २।

§ बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चेत्यत्र वाजादयो निर्दिश्यन्ते। हे अग्ने त्वां 'अनेन चानेन' चाभिषिञ्चामि किञ्च 'इदं च मे देहि' अय मर्थो मन्त्रे विवक्षित इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

अथ कथ मेषोऽर्थो मन्त्रे विवक्षित इत्यत आह— "एतद्वा इति। "एतया वसोर्द्धारयेति। 'वसोर्द्धारा' नाम "वाजश्च मे" इत्यादि मन्त्रैः क्रियमाणा आज्यधारा। अतश्च वसोर्द्धारयत्येतदेव विविच्य दर्शितं,— "एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्येति। अथ प्रीणनाभिषेकानन्तरं एत मग्नि मेतान् वाजादीन् कामानवाप्नुवन्तत: कृतयागोऽग्निः 'प्रीतो' भूत्वात् तेभ्य 'एतान् प्रायच्छत्'। अत स्तथैव यजमानोऽपि कुरुते। अत एतदनुसारेण मन्त्राणा मुक्त विध एवार्थो विवक्षित इति भावः। मन्त्रेषु प्रत्येकं पर्यवसाने व्यवच्छेदः स्यादिति। तदभावाय द्वौ द्वौ मन्त्रौ संयुज्यादित्याह— "द्वौ द्वाविति। अयेति 'व्योकसौ' विभिन्नदेशस्थावाच यौं 'यथा संयुज्यात् एव' मेतदिति संयोजनं भवति। मन्त्रेषु तत्र तत्रावसानेषु 'यज्ञेन कल्पन्ता मिति' आम्नायते। तस्येदानी मुपयोग माह— "यज्ञेन कल्पन्ता मिति ॥ ६ ॥

"एतद्वा इति। पूर्वं देवाः 'केनेमान् कामान् प्रतिग्रहीष्याम' इति परस्पर युक्त्वा पश्चाद् 'आत्मनैव प्रतिग्रहीष्याम' इति निर्णीय 'अब्रुवन्' देवाना मात्मा शरीर 'यज्ञः' खलु शरीरवत् सर्व भोगसाधनत्त्वादतश्च पच्चरूपेण देवाः 'कामान्' प्रत्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ग्टह्णन्नित्यर्थः। तद्वत् 'एव' यजमानस्य अपि यज्ञ एव शरीरम्। एवञ्च 'यज्ञेन कल्पन्ता मिति' वचने 'मे' 'आत्मनैवेति' कामः 'कल्पन्ता मित्येवै' तदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तद्वाक्यं द्वादश मन्त्रावसाने प्रयुञ्ज्यादित्याह,— "द्वादशस्तु कल्पयतीति। तत्र कल्पनं कृत्स्नाग्नीप्रीति र्भवतीत्याह— "द्वादश मासा इति। ननु सर्वत्र द्वादशस्वेव कल्पयेदिति। नेत्याह,— "चतुर्दशस्तु कल्पयतीति। 'वाजश्च मे प्रसवश्चम' (ऽइत्यारभ्याष्टाभिरनुवाकैरेषा वसोर्द्धारा ह्यते। तत्रैकस्मिन्ननुवाके "अग्निश्च म ऽइन्द्रश्च मे सोमश्च म ऽइन्द्रश्च मे सविता च म * ऽइत्यादि) † मन्त्राः समाम्नाताः। तत्र 'द्वौ द्वौ संयुनक्ति' इति वचनेन द्वयोर्द्वयो रवसानविधानात् मन्त्रद्वयस्य 'इन्द्रश्च म' ऽइत्येतर्द्ध भवति। अतस्ते मन्त्रा अर्द्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते ॥ ८ ॥

अतश्च "अथार्द्धेन्द्राणीत्यनेन तत् मन्त्रसाध्यं होमं स्तोतु मनुवदति,— 'अर्द्धप्रोणाति'-शब्दो मन्त्रवाक्यपरः। तद्वैशिष्ट्येन द्रव्यस्य होमादुपचारेण 'अर्द्धेन्द्राणि' जुहोति' इत्युक्तम्। एव मुत्तरत्रापि। अर्द्धेन्द्र मन्त्रकरणकान् होमान् कुर्यादित्यर्थः। सर्वाधिपतित्वेन सर्वस्येन्द्रसम्बन्धात् 'अर्द्धेन्द्राणि' अपि सर्वत्वात् तत् करण होमे कृते 'सर्वेणैनमेतमग्निं' प्रीणात्यभिषिञ्चति 'चेत्याह,— "सर्वं मेत दिति ॥ ९ ॥

---

* वा० सं० १८. १६।

† बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"अंशुश्च मे रश्मिश्च मे * ऽइत्यादयो मन्त्रा ग्रहप्रतिपादकत्वाद् 'ग्रहाः' ; तत् साध्य मपि होम मनूद्य प्रशंसति— "यज्ञो वै ग्रहा इति । यज्ञसाधनत्वाद् ग्रहाणां यज्ञत्वम् ॥ १० ॥ ४ [३, २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

---

* वा० सं० १८. १६ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोति । अग्निश्च मे घर्म्मश्च म ऽइत्येतैरेवैन मेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथो ऽएतैरेवैन मेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति * ॥ १ ॥

अथायुज स्तोमान् जुहोति । एतद्वै देवाः सर्व्वान् कामानाप्त्वायुग्भि स्तोमैः स्वर्गंल्लोकमायं स्तथैवैतद्यजमानः सर्व्वान् कामानाप्त्वायुग्भि स्तोमैः स्वर्गंल्लोक मेति † ॥ २ ॥

---

* '०रभिषिञ्चति'—इति ख ।

† 'मेति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तद्वै त्रयस्त्रिꣳशादिति*। अन्तो वै त्रयस्त्रिꣳशो ऽयुजाꣳ स्तोमाना मन्तत ऽएव तद्देवाः स्वर्गं लोक मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत ऽएव स्वर्गंल्लोक मेति† ॥ ३ ॥

अथ युग्मतो जुहोति। एतद्वै छन्दाꣳस्यब्रुवन्यातयामा वा ऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्व्वयꣳ स्तोमैः स्वर्गंल्लोकमया मेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोक मायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोक मेति ॥ ४ ॥

तद्वा ऽअष्टाचत्वरिꣳशादिति‡। अन्तो वा ऽअष्टाचत्वारिꣳशो§ युग्मताꣳ स्तोमाना मन्तत ऽएव तच्छन्दाꣳसि स्वर्गंल्लोक मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत एव स्वर्गंल्लोक मेति ॥ ५ ॥

---

* 'त्रयस्त्रिꣳशादिति'—इति ख, 'त्रयस्त्रिꣳशादिति'—इति ग, घ।

† 'मेति'—इति ख।

‡ 'ऽअष्टाचत्वारिꣳशादिति'—इति क, ख।

§ 'ऽअष्टाचत्वारिꣳशो'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स ऽआह । एका च मे तिस्रश्च मे चतस्रश्च मे ऽष्टौ च म ऽइति यथा वृक्षꣳ रोहन्नुत्तरामुत्तराꣳ शाखाꣳ समालम्भꣳ रोहेत्तादृक्तद्यदेव स्तोमान् जुहोत्यन्नं वै स्तोमा ऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति* ॥ ६ ॥

अथ वयाꣳसि जुहोति । पशवो वै वयाꣳसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति † ॥ ७ ॥

अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्वै देवाः सर्व्वान् कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यञ्चमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्व्वान् कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यञ्चं प्रीणाति वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि नामग्राहमेवैनमेतत् प्रीणाति ‡ ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत् प्रीणाति

---

* 'मेतदभिषिषति'—इति ख । † 'मेतदन्नेनाभिषिषति'—इति ख ।
‡ 'प्रीणाति'—इति ख, ङ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यद्वेव नामग्राहं जुहोति * नामग्राह मेवैन मेतदभि-षिञ्चति † ॥ ९ ॥

अथाह । इयं ते राण्मित्राय यन्तासि य मन ऽऊर्ज्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेत्यन्नं वा ऽऊर्ग्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैन मेतत् प्रीणाति ॥ ॥ १० ॥

यद्वेवाह । इयं ते राण्मित्राय यन्तासि य मन ऽऊर्ज्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये-तीदं ते राज्य मभिषिक्तो ऽसीत्येतन् मित्रस्य त्वं यन्तासि य मन ऽऊर्ज्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नो ऽसि प्रजानां च न आधिपत्यासीत्युपब्रुवत ऽएवैन मेत-देतस्मै नः सर्व्वस्मा ऽअस्येतस्मै त्वा सर्व्वस्मा ऽअभ्य-षिचा महीति तस्माद् हेदं मानुषꣳ राजान मभि-षिक्त मुपब्रुवते ‡ ॥ ११ ॥

---

* 'जुहोति'—इति ख ।

† 'मेतदभिषिञ्चति'—इति ख ; नामग्राह मेवैन मेतदभिषिञ्चति'—(without any accentuation)—इति ग , घ।

‡ 'मुपब्रुवते:'—इति क, ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ कल्पान् जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पता मित्येतानेवास्मिन्नेतत् क्लृप्तान् प्राणान् दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पान् जुहोति । द्वादश मासाः संव्वत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतत् क्लृप्तान् प्राणान् दधाति यद्वेव कल्पान् जुहोति प्राणा वै कल्पा ऽअमृत मु वै प्राणा ऽअमृतेनैवैन मेतदभिषिञ्चति * ॥ १३ ॥

अथाह । स्तोमश्च यजुश्च ऽऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं चेति त्रयी ह्येषा व्विद्यान्नं वै त्रयी व्विद्यान्नेनैवैन मेतत् प्रीणात्यथो ऽअन्नेनैवैन मेतदभिषिञ्चति स्वर्द्देवा ऽअगन्मा मृता ऽअभूमेति स्वर्हि † गच्छत्यमृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा ऽअभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति व्वेट् स्वाहेति

---

* 'मेतदभिषिञ्चति'—इति क, ख ।

† 'अभूमेतिस्वर्हि'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्वषट्कारो हैष परोऽच्चं यद्वेट्कारो व्वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो ऽन्नं प्रदीयते तदेन मेताभ्या मुभाभ्यां प्रीणाति व्वषट्कारेण च स्वाहाकारेण चाथो ऽएताभ्या मेवैन मेतदुभाभ्या मभिषिञ्चत्यत्र ताᳬ स्रुच मनुप्रास्यति यदत्राज्यलिप्तं तन्नेद्बहिर्द्धाग्नेरसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा ऽएतस्यै व्वसोर्द्धारायै । द्यौरेवात्माभ्रमूधो व्विद्युत् स्तनो धारेव धारा दिवो ऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा* । ऊध एवोध स्तन स्तनो धारैव धारा गोरधि यजमानम् ॥ १६ ॥

तस्यै यजमान एवात्मा । बाहुरूधः स्रुक्स्तनो धारेव धारा यजमानादधि देवान् देवेभ्यो ऽधि गां गोरधि यजमानं तदेतदनन्त मक्षय्यं देवाना मन्नं परिप्लवते स यो हैतदेवं व्वेदैवᳬ

* 'गौरेवात्मा' - इति ख; 'गौरेवात्मा'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हैवास्यैतदनन्त मक्षय्य मन्नं भवत्यथातः सम्पदेव* ॥

॥ १७ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषा व्वसोर्द्धारा संव्वत्सर मग्नि माप्नोति† कथᳪ संव्वत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा व्वसोर्द्धाराथ षडथ पञ्चत्रिᳪशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संव्वत्सरस्याहानि तत् संव्वत्सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि षट् षड् वा ऽऋतवस्तदृतूनाᳪ रात्रीराप्नोति तदुभयानि संव्वत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिᳪशत्स त्रयोदशो मासः स ऽआत्मा त्रिᳪशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव पञ्चत्रिᳪश मेतावान्वै संव्वत्सर एव मु हास्यैषा व्वसोर्द्धारा संव्वत्सर मग्नि माप्नोत्येवᳪ संव्वत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽएतावत्य उ वै शाण्डिले ऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य ऽइष्टका उपधीयन्ते ऽग्नयो हैते

---

* 'सम्पदेव'- इति ग, घ ।

† 'माप्नोति'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

	Rs.	
Nyāyavārtika (Text) Fasc. 1-6 @ /10/	3	2
Nityacārapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /10/ each	4	6
Nityacraāpradiph, Vol. I. Fasc. 1-8, Vol. II, Fāsc. I-3 @ /10/- ...	6	14
Nyāyabinduṭikā, Fasc 1	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Nyaya sarāh	2	0
Padumawati, Face. 1-5 @ 2/	10	0
Prāk ta - Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prāk ta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/-	1	8
Parācara Smriti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Sānkhya Sūtra V. tti, Fasc. 1-4 @ /10/	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6	3	12
Sragdha ā Stotra (Sanskrit and Tidetan)	2	0
Sucruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta, Fasc. I	1	4
Syainika Sastra	1	0
*Taittereya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
* Ditto Brāhman, Fasc. 6-25 @ /10/-	12	8
Tāṇdya Brāhmaṇ, (Text) Fasc. 6 19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	7	8
Tattva Cintāmaṇī, Vol. I, Fasc. 1-9 : Vol. II, Fasc. 2-10, ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V. Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc. I, @ /10/ each	0	10
Ditto Prakas, Fasc. 1-3, @ /10/ each	1	14
Tattvārthādhigama Sutrom, Fasc. 1-3	1	14
Tirthacintamōni, Fasc. I, @ /10/ each	0	10
Trīkāṇda-Maṇdanom, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
*Upamita-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each ...	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1	0	10
Varsa K yā Kaumudi, Fasc 1-6 @ /10/	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhāno Pārigāt, Fasc 1-8 : Vol II Fasc 1 @ /10/ Vol. II. 2-4 @ 1-4 ...	9	6
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
V hat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	3	12
Yogasāstra, Fasc. 1-3	3	12

Tibetan Series.

Bauddhastotaasāngraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each ...	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. I	1	0
Pag-Sam Ṭhi Śīñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Rtogs brjod dpag hkhari Śiñ (*Tib.* & *Sans.* Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	16	0

Arabic and Persian Series.

Āl-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/	4	0
Āin-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	2
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/ each	36	0
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/	55	8
Ditto (English) I, Fasc. 1-8 ; II, Fasc. 1-7 III, Fāsc I, @ 1/4/	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2	0

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

	Rs.	
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	8
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/	5	10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc 1-21 @ 1/8/- ...	31	8
Fara Nama	1	0
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ...	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or Ṭūsy's list of Shy'ah Books Fasc. 1-4 @ 1/ each ...	4	0
History of Gujarat	1	0
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ /12/ ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each	51	0
Ma'āsir-i-Rahīmī, Part I, Fasc. 1	2	0
Maāsir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. III. Fasc. 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 ; @ 1/- each	35	0
Marhamu'L-Ilali'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ /10/ each	9	6
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	15	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	11	14
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0	10
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandarī, Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	1	8
Qawaninu's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott ...	5	0
Riyāẓu-s-Salāṭīn Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5	0
Tadhkira-i-Khushtavīsān	1	0
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Tārīkh-i-Fīrūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alīf, Fasc 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	3	0
The Mabanī' L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
The Persian and Turki Divans of Bayram Khan, Khan Khanan ...	1	0
Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. I @ 1/-	1	0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (English) Fasc. 1	1	0
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS,

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/ each 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
   N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members ana Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784–1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910. ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidopters, Parts I—III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmiracabdāmrta. Parts I and II @ 1/8 ... ... 3 0
10. Persian Translation of Hāji Bābā of Ispāhān, by Hāji Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1–35 @ 1/ each 35 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by *Dr.* R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.